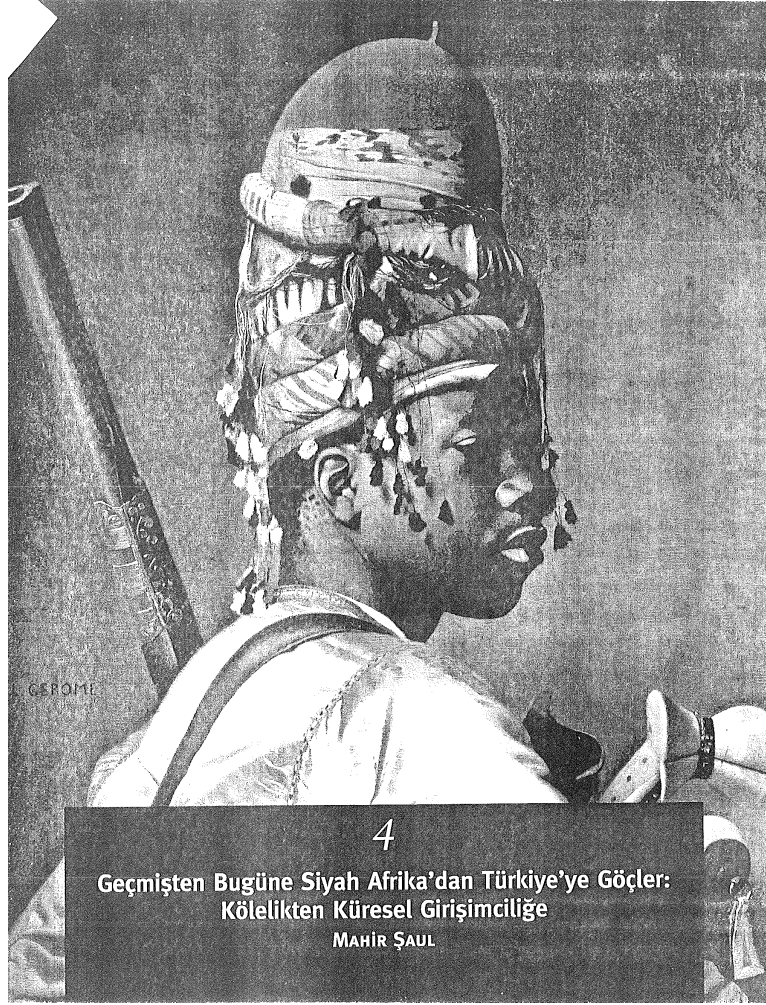

4

Geçmişten Bugüne Siyah Afrika'dan Türkiye'ye Göçler:
Kölelikten Küresel Girişimcilğe

MAHİR ŞAUL

Türkiye'nin Göç Tarihi

14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla
Türkiye'ye Göçler

Derleyenler
M. Murat Erdoğan
Ayhan Kaya

Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015

Yazar bu versiyonda kitaptaki metinde bulunan bazı hataları düzeltmiştir

Geçmişten bugüne Siyah Afrika'dan Türkiye'ye göçler: Kölelikten Küresel Girişimciliğe

Mahir Şaul

Sahra altı Afrika'dan Türkiye'ye zamanımızdaki göçler 1990'lı yıllarda başladı, 2000 yılından sonra Afrikalı göçmenlerin sayısında hızlı bir artma olunca daha görünür hale geldi. Bugün en büyük Afrikalı topluluğu İstanbul'da bulunuyor, ama başta İzmir olmak üzere başka büyük şehirlerde de Siyah Afrika'nın bir çok ülkesinden gelmiş insanlar yaşıyor. Bu göç akımı çok yeni ama tarihte ilk değil. I. Dünya Savaşı sırasında arkası kesilmiş olan daha eski bir Afrikalı akımı var. Eski Afrika göçü ile son on beş yılın Afrika göçleri arasında neden-sonuç ilişkisi göremiyoruz. Ancak insanların bilinci bu iki tarihsel olay arasında ilişki kuruyor. Yeni Afrika göçmenleri arasında bazıları Türkiye'de Siyah Afrika kökenli yurttaşlar olduğunu öğrenince bunu kendilerine emsal sayıyor. Siyah Afrika kökenli Türkler de yeni Afrika göçmenlerinin varlığıyla daha açık bir kimlik bilinci geliştiriyorlar sanıyorum.

Bu bölümün büyük kısmı tarihi kaynaklar ve Afrika antropolojisi ışığında 20. yüzyıldan önce Sahra-altı Afrika'dan getirilmiş insanlara ayrılıyor. İlk alt bölümde gönüllü göçe kısa bir bakış yaptıktan sonra geri kalan kısmında Afrikalı köle ticaretini ve Osmanlı şehirlerinde bunun ürünü olan Afrikalı köle ve azatlı topluluğunu ele alacağız. Afrika'nın nerelerinden en çok insan getirildiğini, sayılarını, getirilme yollarını, Afrikalı topluluklarının bazı önemli kültürel varlık öğelerini ayrı alt bölümlerde inceleyeceğiz. En son alt bölümde ise zamanımızın Afrikalı göçlerini kendi alan araştırmama dayanarak özetleyeceğim.

YİRMİNCİ YÜZYIL BAŞLARINA KADAR SİYAH AFRİKA'DAN GÖÇ

16. yüzyıl başlarından Birinci Dünya savaşı yıllarına kadar dört yüz yıllık zaman dilimi içinde Sahra altı Afrika'dan göç, büyük kısmıyla zorlama bir göçtü. Konu, insanların zorla, kendi istekleri dışında yeni bir kıtaya getirilmesi ve kölelik kurumu üzerinde odaklaşıyor. Ama konuya başlarken Afrika'dan insanların geçmişte de yalnızca köle olarak gelmediğini, kölelerin yanı başında daha az sayıda da olsa kendi isteğiyle gelen özgür insanlar bulunduğunu belirtmemiz gerekiyor. Özgür Afrikalılar ticaret, hac, eğitim, diplomasi gibi nedenlerle geliyordu. Aralarında önemli mevkilere gelenler, evlenenler, çocuk çocuk sahibi olanlar vardı. Önce kısaca konunun bu az bilinen tarafına bakacağız.

Osmanlıların Sahra-altı ile alış veriş 16. yüzyıla kadar uzanıyor. Önemli bir örnek, Çad Gölünün batı, doğu ve kuzeyinde geniş bir araziye yayılmış olan Kânim-Bornu. 1574'te bu devletin hükümdarı May İdris Eleuma Trablusgarp ve Mısır üzerinden İstanbul'la diplomatik temas kuruyor. Osmanlılar o yıl Trablusgarp'ı birinci defa olarak işgal ettikten sonra güneye doğru Sahra yollarında ilerlemişler, Fizan'ı işgal ederek Bornu'yla temasa gelmişlerdi. Başvekalet Arşivi Mühimme Defterlerinde bulunan

belgelere göre, İdris İstanbul'a Hacı Yusuf adında bir adamın idaresi altında beş kişilik bir elçilik heyeti göndermiş (Orhonlu, 1969; Martin, 1972). Bunlar Osmanlı askerlerinin Fizan'ın başkenti Murzuk'tan yaptığı akınlardan şikayet etmiş, hacı adaylarına saldırılmaması, Osmanlı topraklarına gelip giden tüccarların güvenliğinin sağlanması, Fizan sınırında bir kalenin kendilerine geri verilmesi taleplerinde bulunmuş. Hacı Yusuf, dört yıl kaldıktan sonra 1579'da İstanbul'dan ayrılmış. Osmanlılarla ilişkilerin sonradan biraz soğuduğu anlaşıyor, ama bu arada İstanbul'dan da 200 kişilik bir heyet İdris'in şimdi kuzey doğu Nijerya'da kalan başkentine gönderilmiş, Bornu ordusunda Osmanlı eğitimci tarafından tüfekli bir asker bölüğü oluşturulmuş. Osmanlılarla ilişkiler ve Hacı Yusuf'un elçiliği, Bornu'nun o zamanlarından kalmış önemli belgeleri olan iki tarihçede anılıyor (Lange, 1987, 38). Aynı tarihçe İdris'in seferlerinde çarpışan Osmanlılar olduğunu belirtir (Lange, 1987, 71). Çağdaş bir İtalyan seyyahının Türkiye'den zenginleşmek isteyen birçok askerin Kânim ve Bornu'ya gittiğini yazması bu bilgiyi destekler (Martin, 1972, 473). Osmanlılar sonunda Sahradan çekiliyor, zamanla Trablusgarp'ın kendisi de Osmanlı idaresinden çıkıp bağımsız hale geliyor, ta ki 19. yüzyıl başlarında Osmanlılar yeniden Libya'yı işgal edip ikinci defa doğrudan idare kurana kadar.

19. yüzyılda İstanbul'a orta veya batı Afrika'nın uzak diyarlarından gelip yaşamış insanlar hakkında bilgiyi Sahra'nın güneyindeki bu gibi yerlere giderek gördüklerini yazan Avrupalı kâşif-seyyahların tanıklıklarında buluyoruz. Bunların öncüllerinden biri 1823-1827 yılları arası şimdi kuzey Nijerya olan yerlere iki ayrı yolculuk yapmış olan Hugh Clapperton. Clapperton, Sokoto sultanlığının siyasi gücünü elinde tutan Fulbeler'den söz ederken birçoğunun hac için Arabistan'a gittiğini, bunun için de önce Osmanlı devletine uğradıklarını belirtir (Clapperton 1829, 206).

Batı Afrika'dan Mekke'ye gitmek için bu kadar dolambaçlı bir güzergah seçerek yolculuğu binlerce kilometre uzatmak bugün bize çok tuhaf gelebilir ama, o zamanın şartlarında birçok kişi uzun olsa bile denenmiş ve görece olarak emin yollardan geçmeyi tercih ediyordu. Daha uzak yerlerden, mesela bugünkü Gana'nın kuzeyini teşkil eden bölgelerden veya Gine ve Senegal'den de insanlar hacca gitmek için aynı şekilde önce kafilerle şimdi kuzey Nijerya'da kalan yerlere varıyor, oradan kervanlara katılarak Büyük Sahra'yı aşıyor, Trablusgarp veya Bingazi limanlarından, veya daha batıdaki güzergâhlardan, Cezayir ya da Tunus limanlarından gemiyle ya Mısır ya da Filistin'e, ama pek çoğu da gemilerin daha sıklıkla gittiği İstanbul'a geliyor, sonra buralardan hac kervanlarına katılıp Hicaz'a ulaşıyordu. Ayrıca zamanın hac yolculukları bugünküler gibi haftalar içinde biten bir olay değil, yıllara serpilen uzun hayat deneyimleri idi. İnsanlar belli bir menzile varınca orada yerleşiyor, hayatını kazanıp yolun geri kalan kısmı için para biriktirmek amacıyla iş buluyor, yıllar geçiriyor, bazen de evlenip aile kurarak hac amacından vazgeçiyor veya uzun süre için erteliyordu. Aynı zamanda hac seyahatini uzak yerlerde bulunan alimlerden ders almak için bir fırsat sayanlar da vardı.

Clapperton'dan 25 yıl sonra batı Afrika'da beş yıl süren uzun bir keşif ve araştırma gezisi yapan Prusyalı Heinrich Barth da aynı şekilde Türkiye'de yıllar geçirmiş insanlarla karşılaşmıştı. Seyahat

kitabında Kuzey Nijerya'da iken İstanbul'da yaşayıp yarım yamalak bir şeyler öğrenmiş bir hacı yüzünden sıkıntıya girdiğini anlatır. Karşılaştığı bu kişi herkese Barth'ın "şüphesiz Arnavut" olduğunu, çünkü dünyada bir tek onların çorap giydiğini anlatmış, böylece kimliği hakkında şüphe uyandırmış (Barth 1857-58, 3. cilt, 409). 19. yüzyılda Afrika'ya giden Avrupalı kâşiflerin en bilgini olan Barth, daha önce yaptığı bir geziden Balkanlar'ı, Anadolu'yu ve Ön Asya'yı bildiği için Osmanlı toprakları ile birçok ilişkileri fark ediyordu. Kuzey Nijerya'nın doğusunda Kuka'da tanıdığı bir insanın uzun yıllar Osmanlı ordusunda kâtiplik yaptığını, sonra Afrika'ya dönüp bir kaç yıl için Vaday sultanının askerlerine silah talimi verdiğini yazıyor (Barth, 1857-58, 2. cilt, 38).

Barth'ın anlattığı bu çeşit hikâyeler içinde belki en ilginç 1853'ün eylül ayında aylardır çektiği eza ve cefanın sonucunda ulaşmak istediği yer olan Tinbuktü şehrinin önlerine geldiği zaman başından geçen olay. Yolculuğunun bu kritik kısmında Barth, bazı Tevarik (Tuareg) gruplarından çekindiği için etrafındakilere İstanbul'dan geldiğini söylemeyi tercih etmiş. Arapçası da kuvvetli olduğundan bir beyaz Müslüman izlenimi bırakıyordu. Haberleri gideceği yerlere kendisinden önce vardığından, yol arkadaşlarıyla Tinbuktü önlerine eriştiklerinde uzaktan şehrin ana kapısı önünde bir kalabalık görmüşler. Bu insanlar onlara doğru ilerlemiş, yaklaşıncı da selam vermeye başlamışlar. Bu sırada Barth'ın hiç beklemediği bir şey olmuş, biri Barth'a Türkçe hitap etmeye başlamış. Barth büyük korku geçirdiğini yazar. "Türkçemi hemen hemen unutmuştum" diye açıklar, güç bela bir iki sözle cevap verdiğini, ama fazla konuşmamak için atını mahmuzlayıp şehre girdiğini anlatır (Barth, 1857-58, 4. cilt, 404). Yine de olan olmuş, foyası meydana çıkmıştı. Ertesi gün evine gelen bir grup insan kim olduğunu açıklaması için ısrar etmişler. Avrupalı ve Hristiyan olduğunu söyleyince hayatı tehlikeye girmiş, ama sonunda Barth'ın ilmini takdir eden nüfuzlu alim Ahmed El Bakkay'ın koruması sayesinde kurtulmuş.

İstanbul'a gidiş gelişler güney Atlantik sahillerine yakın Yoruba kültür alanının kuzey tarafında bulunan İlorin şehrine kadar uzanıyordu. 19. yüzyıl ortalarında Lagos'tan İlorin'i ziyaret eden İngiliz misyonerleri, bu şehirde İstanbul'dan gelmiş veya orada vakit geçirmiş tüccarlara rastladıklarını yazarlar (Peel, 2000, 191).

Türkiye'ye gelen siyah Afrikalıların bazıları Mısır'dan geliyordu. Sahra-altı diyarlardan çok daha kabarık sayıda bir göçmen halkı olan Mısır'ı bu bölümde kendi başına ele almıyoruz, ama Osmanlı başkenti ile bu açıdan ilişkilerine biraz değinmek yararlı olacak. Tarih boyunca Mısır, hem yukarı Nil ve göller bölgesinden, hem Habeşistan, Somali ve daha da güneyde kalan Hint Okyanusu kıyısındaki doğu Afrika'dan, hem de Orta ve Batı Afrika'nın uçsuz bucaksız topraklarından yüz binlerce göçmen çekti. Kahire gibi Orta Çağlardan beri küresel olan bir şehirde bu insanlar geldikleri bölgelere göre kümelenmiş bir şekilde yaşıyordu (Walz, 2010). Bunların büyük kısmı köle veya azat edilmiş eski kölelerdi, bu konuyu sonraki alt bölüme bırakıyoruz, ama aralarında ticaret, hac, veya eğitim amacıyla kendi iradeleriyle gelmiş insanlar da vardı.

Eğitim konusu üzerinde biraz durmak gerekiyor. El Ezher Camii etrafında oluşmuş İslâmi talebelik sistemi, 18. yüzyıldan itibaren arka arkaya yapılan reformlarla üniversite gibi bir kurum haline gelmiş, Asya'dan ve Afrika'nın birçok bölgesinden öğrenci çekmeye başlamıştı. Kahire'de bunların kaldığı *rivak* denen kırktan fazla yurt vardı. Her biri vakıflarla ve nüfuz sahibi zengin insanların destekleri ile ayakta duruyordu. Bu yurtların en büyüklerinden biri *rivak al-Atrak* "Türklerin yurdu"; birkaç tanesi ise Sahra-güneyi Afrika'nın değişik yerlerinden gelmiş insanları barındırıyordu. Böylece Anadolu'dan gelmiş fakih ve hoca adayları ile siyah Afrika'dan gelen benzerleri Mısır'da tanışıyor, hayat arkadaşlıkları, hoca-çömez ilişkileri kuruyordu. Afrikalıların bazıları Mısır'da kalıyor, kimisi Hicaz'a veya başka yerlere gidip yerleşiyordu. İslam dünyasının okumuş takımı için coğrafi hareketlilik ve böyle kariyer çeşitlemeleri vardı.

Bunlar 20. yüzyıl başlarına kadar devam ediyor. 1925 yılında Gordon Letham adında biri Kahire'deki batı Afrikalılar üzerine İngiliz hükümeti için bir çeşit istihbarat raporu hazırlıyor. Tanıştığı insanlardan biri Kahire'de o sırada batı Afrikalıları barındıran başlıca iki yurttan birinde oturan Muhammed Zübeyr oldu. Şimdiki Kamerun'un en kuzey kısmında, Marua civarında doğmuş, Fulbe etnik gurubundan gelen, Mısırlı bir kadınla evli ve El Ezher'de yabancıların ancak çok zorlukla elde edebileceği Hatip gibi bir mevkie gelmiş bir insandı. Letham'ın Zübeyr'le ilgilenmesinin nedeni onu İngiliz muhalifi ve Afrika'da patlayan her Avrupa zıddı direniş hareketine yakınlık duyan okumuşlar arasında saymasıydı (Walz, 2006).

1971 yılında Kahire'de araştırma yapan Terence Walz, Zübeyr'i tanımış olan kimselerden ilave bilgiler elde ediyor. Bunlara göre Zübeyr o sıralarda İstanbul'da boşalan Şeyhülislam makamına geçmeyi umuyormuş. Ancak bu umudu gerçekleşmemiş, daha sonra da Kahire'nin Um Gulam Camiine imam olmuş (Walz, 2006, 106). Gerçekte böyle bir atamanın ihtimali ne kadardı? 18. ve 19. yüzyıllarda Mısır'dan veya Arapça konuşan başka ülkelerden gelmiş bir çok insan ilmiye sınıfının yüksek mertebelerine erişmişti. Ancak eski usul tarih yazımından hangisinin siyah olduğunu çıkarmak kolay değil. Sözelimi, Arap Haydari-zade İbrahim Efendi İstanbul'da dört kere Şeyhülislam olmuştu, sonuncusu 1920 yılındaydı, ama Afrikalı değil Bağdat'ın ulema ailelerinin birine mensuptu. Buna karşılık, ilmiyede çok yüksek mevkilere gelmiş kimseler, iki tane de Şeyhülislâm yetiştirmiş olan meşhur Arap-zade ailesi (18. yüzyıl sonları-19. yüzyıl başları) lakabını esmerlikleri yüzünden kazanmış olabilir (Danişmend, 1971, 168). Belki Muhammed Zübeyr'in beklentisi II. Abdülhamit'in kültür politikasından kaynaklanıyordu. Belki İstanbul'da geniş bir çevresi vardı. Her durumda, hakkındaki anı hayali veya uydurma değilse, Siyah Afrika asıllı bu âlimin umudu 20. yüzyıl başları Türkiye'si hakkında ilginç bir aydınlanma getiriyor.

Ne var ki 16. yüzyıldan itibaren Sahra-altı Afrika'dan İstanbul'a veya Anadolu ve Balkan şehirlerine gelenlerin çoğu tüccar, El Ezher öğrencisi veya Zübeyr gibi âlim değil, çevrelerinden zorla kopararak getirilmiş kölelerdi.

SAHRA-ALTI AFRIKA'DAN TÜRKİYE'YE GETİRİLEN KÖLELER

Kölecilik, sürgün veya devşirme gibi Osmanlı dünyasında geçerli olan başka zorlama göç hareketlerinden önemli bir noktada ayrılır: Araya, değişik sosyoekonomik yapıdaki toplumlara dağılmış olan ve onları birbiriyle temasa getiren özel ticaret ağlarının giriyor olması. Bu ağlar, Osmanlı şehirlerini veya kırsal alanlarını Afrika kıtasının en uzak noktalarına bağlıyordu.

19. yüzyılın ortalarında İstanbul'da uzun yıllar geçirmiş olan Frederick Millingen, 1864 Osmanlı nüfus sayımında verilmeyen bilgiler için bazı varsayımlar yaparak İstanbul'un siyah halkını 30.000 kişi olarak hesaplar; bunların yarısının (ama sadece yarısının) kadın olduğunu düşünür (Millingen, 1870-71, 86). Ancak verdiği bu sayıyı düşük sayacak olanlar olduğunun farkındadır. "Sokakta siyah bir erkek veya kadınla karşılaşmadan yürümenin neredeyse imkânsız olmasından Afrikalıların İstanbul halkının önemli bir bölümünü oluşturduğu bellidir" diye yazar. "Bu yüzden çoğu insan İstanbul'un siyah halkını, olduğundan daha büyük sanır" (Millingen, 1870-71, 85).

Peki bu her sokakta karşılaşılan Afrikalı kimlerdi? Bir kısmı konaklarda veya hali vakti yerinde Müslüman ailelerin evlerinde hizmet veren insanlardı. Aralarında azatlı olup kendi hesabına küçük bir zanaat veya ticaretle uğraşanlar vardı. Kimisi gündelikçi olarak çalışıyordu ama kazandıkları yevmiyeleri ya sahipleri alıyordu ya da onlar mükâtebe kontratlarında belirtilen taksitleri sahiplerine ödemek için biriktiriyorlardı. Şehirde ücretli işçi olarak çalışan insanların bir çoğu sahipleri tarafından kiralanmış kölelerdi. Tersanede veya gemilerde forsa olarak çalıştırılanlar da vardı. Kadınların bazıları ihtiyarlık dönemine kadar sahiplerinin yanında veya onların evlendirdiği bir adamın evinde oturuyordu.

Ancak şartları ne olursa olsun, en büyük çoğunluğu Sahra-altı beldelerinin birinde doğmuş, oradan binlerce kilometrelik yolculuğu safhalar halinde yapmak deneyimini çocukluk veya gençliğinde yaşamış insanlardı.

Bu durum İstanbul'la sınırlı veya 19. yüzyıla özgü değildi. İstanbul surlarının hemen karşısında Haliç'in kuzeyindeki Galata ile Boğaz'ın öte yakasındaki Üsküdar'da da şer'îye sicilleri 16. yüzyıldan beri Sahra altı Afrika'dan gelmiş köleler bulunduğunu gösteriyor (Seng, 1996; Akkaya, 2011; Sobers-Khan, 2012, 122). Üsküdar'daki Afrikalılarından bazılarının Manisa, Karaman, Niğde, ve Antalya'dan kaçıp gelmiş olduklarını öğreniyoruz (Seng, 1996, 159). Bursa'da da 15. yüzyıl sonlarından itibaren Afrikalıları rastlıyoruz (Sahillioğlu, 1985). Orada sanayi işlerinde de çalıştırılıyorlardı. Siyah ve beyaz köleler Bursa'da toplam nüfusun üçte biri oranına ulaşıyordu. Herhalde en büyük sayıda Afrikalı ise Ege bölgesinde bulunuyordu. Sonuç olarak, bugünkü Türkiye sınırları içinde birçok yerde, Balkanlar'da, hatta Osmanlı imparatorluğunun gerisi için en önemli beyaz köle kaynağı olan Kırım şehirlerinde bile, 16. yüzyıldan beri siyah Afrikalıları bulunuyordu.

Zaman içinde Afrikalıların sayılarında artma, genel köle nüfusu içindeki oranlarında da yükselme oldu. Bunda, Osmanlı devletinin komşu rakipleriyle güç dengesine gelmesi ile birlikte Afrika kıtasında yer alan bazı gelişmeler rol oynadı. Başta, kölelerin çoğu seferlerde ya da sınır savaşlarında ele geçirilmiş halktan oluşuyordu; dolayısıyla çoğunlukla Balkanlar'dan veya doğu Avrupa'dan geliyordu. Sonradan bunların önemi azaldı, Kırım üzerinden getirilen Slav halkları ve orta Avrupalılar sayıca çoğaldı. Batı Akdeniz'deki korsan ve donanma hareketlerine bağlı olarak da İtalyan şehirlerinden veya Dalmaçya, Yunanistan, Malta gibi güney Avrupa topraklarından gelen beyazların sayılarında çıkışlar ve inişler görüldü. Afrikalıların köleler arasında çoğunluk haline gelmeleri ancak 19. yüzyılda gerçekleşti (Zilfi, 2010,104). Bu nedenle, 1500'lerde İstanbul esir pazarını görmüş olan yabancılar yazılarında Afrikalılardan pek söz etmezken 300 yıl sonraki benzerleri hemen sadece Afrikalıları anlatır (Fisher, 1978, 152 vd).

Osmanlı devletinin siyah Afrika'dan köle ithaline karşı kararlar alıp fermanlar yayınladığı son dönemlerde Afrikalıların, kölelerin yarıdan fazlasını oluşturması tuhaftır. Bu gelişmede Kafkasyalı kadınlar hariç öbür köle kaynaklarının kurumuş olması kadar, İstanbul'un Kuzey Afrika'daki Libya ile artan ilişkilerinin payı var. Nitekim 1858'de bir İngiliz raporu kısaca, "Osmanlılar şimdi kölelerini Trablusgarp'tan sağlıyor" diye yazar (Mack, 1992, 110 dipnot 104).

Bu insanlar nerelerden, nasıl getiriliyordu? Son zamanlarda bazı önemli yayınlar Afrikalı kölelerin çıkış bölgeleri ve geliş yolları üzerine geniş kaynaklara dayanan bilgileri derli toplu bir şekilde sundu (sözgelimi Toledano, 1982, s. 19-27 arasında verilen haritalar). Ancak bu konudaki muğlaklığın giderilmesi için Afrikalı kölelerin kökenleri ve liman ticaret merkezlerine ulaştırılması, Sahra-altı Afrika'yı bilen bir gözle biraz daha aydınlatılabilir. Önümüzdeki iki alt-bölümün amacı budur.

SİYAH KÖLELERİN AFRIKA'DAKİ VATANLARI

Büyük Sahra'nın muazzam boyutları siyah kölelerin ana vatanlarının nerede kaldığını ve Osmanlı şehirlerine gelmek için nasıl inanılmaz mesafeler yürümek zorunda kaldıklarını anlamak için bir başlangıç noktası.

Büyük Sahra'nın doğudan batıya eni—yani Kızıldeniz'den Atlantik kıyısına uzaklık—kuş uçuşu 5.700 kilometredir. Bu mesafe, Ankara ile Atlantik kıyısındaki Bordeaux limanı arasındaki mesafenin iki katı kadar. Kuzeyden güneye bakacak olursak, çölün başladığı Sirtika'dan (Libya) bittiği yer olan Çad gölüne veya Nijer nehrinin çizdiği dirseğe kadar olan mesafe ise 2000 kilometre. 9.5 milyon km² olan yüzölçümüyle Büyük Sahra, Rusya'yı da içine alan Avrupa kıtası kadar büyüktür. Sahra'nın erişilebilecek derinlikte su bulunan ender yerlerinde yaşayan az nüfuslu topluluklar yok değil ama, 8. yüzyıldan önce bir ucundan bir ucuna seyahatlerin olduğu sanılmıyor. Bu tarihten sonra ise, Ön Asya'dan getirilen develerin su ve mal taşımak için kullanıma sokulması sayesinde vahalar arasında belli menzillerin dikkatli hesaplanması ile üç dört güney-kuzey ekseni üzerinden ağır tempolu bir ker-

van ticareti geliyor. 14. yüzyıldan itibaren, bu ticaretin metalleri arasında Akdeniz havzasına gönderilen köleler önemli yer tutmaya başlıyor.

Burada vurgulanması gereken önemli nokta Sahra altından getirilen kölelerin Osmanlı şehirlerine kadar yaptıkları yolculuğun en uzun kısmının Afrika kıtasının içinde yer alması, yani Büyük Sahra'yı aşma safhası olmasıydı. Bu safha aynı zamanda yolculuklarının en meşakkatli ve tehlikeli tarafıydı. Örnek vermek gerekirse, İskenderiye limanının, güneyde köle kabilelerin önemli bir çıkış noktası olan Sinnar şehrine uzaklığı İstanbul'a olan uzaklığının iki buçuk misli. Trablusgarp ise limana getirilen kölelerin çoğunun çıktığı Çad havzasına İstanbul'dan iki misli daha uzaktır. Diyelim ki, Çad bölgesinde Kânim'de yakalanıp elden ele aktarılacak son alıcısını iki yıl sonra İstanbul'da bulan bir kadın veya çocuk, yolculuğunun üçte ikisini Afrika kıtası içinde, üçte birini ise Trablusgarp İstanbul arasında yapardı. Üstelik göreceğimiz gibi Sinnar, Bornu, Kano gibi yerlerden yola çıkan kervanlara getirilen köleler daha uzaklardan geliyordu. Patrick Manning'in hesabına göre, orta Afrika'da yeni yakalanmış bir köle daha Sahra yolculuğuna başlamadan önce ortalama 600 kilometre yol yürütülmüştü (1990, 75).

Şimdi, bu çerçeve içinde Osmanlı şehirlerine siyah köle gönderen başlıca Sahra altı ülkelerine ve ticaret yollarına bakalım.

Harita 1. Büyük Sahra'da başlıca kervan yolları ve köleleştirme alanları

Yukarı Nil Havzası, Kızıldeniz, Habeş, Harar

Yukarı Nil vadisi en eski tarihlerden beri tropikal Afrika'nın iç taraflarına bir geçiş sağladı. Yüzbinlerce siyah insan bu yoldan önce aşağı Mısır'a, oradan da Akdeniz havzasına taşındı. Nil nehri, iki büyük nehir kolunun Hartum çevresinde birleşmesinden doğar. Bunlardan doğudan geleni, Mavi Nil, kaynaklarını Etiyopya yaylalarından alır ve büyük bir kıvrım çizer. Bu dağlık bölge ile batısında ve güneyinde kalan kırlar ve ovalar Osmanlı kaynaklarında *Habeş* diye bilinen siyah kölelerin çıkış yeridir. Nil'in ikinci büyük kolu ise güneyden düz gelen Beyaz Nil'dir.

Mavi Nil'e kaynak veren yaylalarda bulunan Etiyopya krallığı, güneydoğusundaki Harar emirliği, kuzeyindeki Funç emirliği ve etrafındaki daha başka irili ufaklı merkezlerle 16. yüzyıldan beri çatışmalar yaşıyordu. Funç emirliği aynı zamanda Nil üzerinden güneye doğru sarkan Osmanlı birliklerine karşı durmuş ve ilerlemelerini durdurmuştu (Orhonlu, 1974, 75). Ama bu siyasi sınırları aşan tüccarlar çatışmaların yarattığı esirleri her bir taraftan topluyor, Funç'un başkenti, Mavi Nil'in doğu kıyısında kurulu Sinnar'a götürüyordu. Burada kuzeyden gelmiş olan başka tüccarlar bu köleleri satın alarak bazen kervanlar halinde bazen nehir üstünden Kahire ve İskenderiye'ye sevk ediliyordu.

Kölelerin bir kısmı ise doğuya, Kızıldeniz ve Aden Körfezi'nin küçük limanlarına götürülüyor, gemiyle yine kuzeyde Süveyş'e, oradan da Akdeniz limanlarına geçiriliyordu. Kızıldeniz'deki bu limanların en önemlisi günümüzün Port Sudan limanının biraz güneyinde kalan Sevâkin'di. Osmanlılar 16. yüzyılda buralarda donanma kurunca, Sevâkin'i ve Eritre'nin kuzeyi Masava limanını işgal ettiler. Böylece Osmanlıların Kızıldeniz'in iki yakasına yayılmış ama Arabistan tarafındaki Cidde limanından idare edilen küçük Habeş Eyaleti doğmuş oldu (Orhonlu, 1974). Bu eyalet Osmanlıların öbür topraklarından kopuk ve onlara karadan uzak kalan, gemilerle gidip gelinen takımda gibi bir deniz kolonisi durumunda idi. Bir ara Babül Mendep boğazının dışındaki Zeyla dâhil başka limanlar da işgal edildi, ama kısa zamanda eyalet sınırları yeniden daraldı. Kısa süre sonra Kızıldeniz'deki limanların çoğu yerli nüfuz sahibi insanların idaresine bırakılmıştı. Ama Sevâkin köle ticaretindeki önemini korumaya devam etti. 1672 yılında bu yöreyi ziyaret eden Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde Sevâkin'i, Masava'yı, inci avcılığını, köle ticaretini anlatır (1938, 10. cilt, 938 ve sonrası) Bu bölge yeniden ancak 1820'lerde, Mısır'dan gelen Mehmet Ali Paşa'nın işgali ile dolaylı olarak Osmanlı nüfuzu altına girdi.

Burada *Habeş* terimi üzerinde biraz durmakta yarar var. Etiyopya yaylalarının Sami ailesinden Amhara dilini konuşan ve Doğu Ortodoks kilisesine tutkuyla bağlı olan halkı ve krallık hanedanı kendidilerine Habaşa derler.¹ Nitekim Etiyopya'ya eskiden İslâm dünyasında Habeşistan denirdi. Ama bu

¹ Etiyopya kilisesinin Doğu Ortodoksluğu, 431 yılı Efes Konsili doktrinine bağlı kalan ve Antakya patrikliği ile Mısır İskenderiye patrikliğinin içinde bulundukları küme içindedir. Bu kümenin öbür üyeleri Ermeni ve Suryani (Yakubî) kiliseleridir. Onların karşısında yer alan Rum Ortodoks kilisesi ile hiç karıştırılmamalı. O sıralarda birlikte olan İstanbul ve Roma merkezleri ile bu sıraladığımız kiliseler arasındaki tarihi bölünme, 451 yılında Kadıköy-Chalcedon'da toplanan konsilin Efes'te daha önce kabul edilmiş olan doktrini reddetmesinden kaynaklanır ve Hristiyanlık dünyasındaki en derin hizipleşme sayılabilir.

geniş bölgeden Nil vadisi veya Kızıldeniz yoluyla Akdeniz havzasına gönderilen köleler arasında Amhara asıllı olan insanların sayısı azdı. Daha çoğu Amhara'ların güneyinde ve batısında yaşayan, hem onlarla hem Funç'la çarpışan, hayvancılıkla uğraşan ve savaşçı büyük Oromo (Galla) halkından, ya da yaylanın daha batısında, Nil'e varan alçak ovalarda yaşayan Nilotik halklardan geliyordu. Bu insanlar açık olan ten renkleri, çehreleri, ve kendilerine atfedilen alışkanlık ve özellikleri ile İslâm dünyasının her tarafında diğer siyah kölelerden ayrı tutulduğundan *Habeş* diye adlandırılırdı. Bu örnekte Afrika'nın başka bölgelerinde de rastlayacağımız bir durumla karşılaşyoruz. Köleler bölgelerinden alınıp başka yerlerden gelmiş insanlarla karıştırılınca başında sahip oldukları yerel bölge ve kimlik özellikleri kayboluyor, toplanma alanlarına göre yakıştırılan yeni marka-isimler içinde eriyordu; zamanla kendileri de bunları benimsiyor, son satış ve yerleşim alanlarında da öyle tanınıyorlardı. Buna bir örnek, aşağıda sözünü edeceğimiz II. Abdülhamid'in meşhur harem ağası Nadir Ağa'dır.

Beyaz Nil'in Batısı, Kordofan, Darfur, "Kırk Gün Yolu"

Mısır'a getirilen siyah kölelerin bir çoğu Beyaz Nil'in batısında kalan bölgeden çıkıyordu. Bu bölge Sinnar'dan gelen saldırılara maruz kalıyordu. Beyaz Nil kıyılarında saldırgan bir siyah Afrika krallığı olan Şilluk ise, bazen Funç'la birleşip batısı ve güneyindeki halklara karşı akınlar düzenlerdi, bazen da Funç'la çarpışırdı.

Ancak Beyaz Nil'in batısında en büyük köleleştirici güç şimdiki Sudan Cumhuriyetinin batı tarafında yer alan Darfur Sultanlığı oldu. Darfur orduları, şimdi Güney Kordofan eyaleti olan dağlık bölgelerin verimli ovalarında yaşayan Nuba halkları ile bugün Güney Sudan Cumhuriyeti'nde çoğunluğu oluşturan Dinka ve Nuer gibi halkları talan etti.² Seferler güneyde bir yanda Bahrü'l Gazel'in kaynaklarına öte yanda da şimdiki Uganda ile Tanzanya'ya kadar uzanıyordu. Bugün Orta Afrika Cumhuriyetinin kuzeydoğu eyaletinde nüfus yoğunluğunun çok düşük olması geçmişte maruz kaldıkları bu köle avcılığına bağlıyor.

Darfur kölelerinin bazıları da Sinnar'a götürülüp yukarıda anlatılan güzergahı izlerdi, ama birçoğu kuzeye değişik yoldan getirilirdi. Darfur'un başkenti El Faşir'de yıllık olarak olağanüstü büyüklükte kervanlar düzenlenirdi; bunlar batı Mısır çölünden, Nil'e paralel uzanan bir yoldan kuzeye ulaşırdı. Geçmesi kırk gün aldığından adına *Darb al-'arba'in* "Kırk Gün Yolu" denirdi. Bu kervanlar Harga vahasının güneyinde Mısır topraklarına girince devlet erkânı onları törenle karşılar, kervan başlarına ve önemli tüccarlara sırmalı kaftanlar hediye ederdi. Trout Powell, Osmanlı devrinde böyle şaşıaali bir kervan karşılaşması sahnesini Gabriel Baer'e dayanarak tasvir ediyor (2012, 26). Köleler sonunda Nil üzerinde önemli ticaret limanı Asyut'tan Kahire'ye götürülür, oradan da bir kısmı İstanbul'a, İz-

²Bu halklar 20. yüzyılda İngiliz antropologlarının alan araştırmalarına konu oldu; özellikle Nuer'ler, Dinka'lar ve Şilluk krallığı E. E. Evans-Pritchard ile Godfrey Lienhardt'ın yayınları, Kordofan'daki Nuba köyleri ise Siegfried F. Nadel'in önemli bir eseri sayesinde antropologlar arasında yaygın bilgi haline geldi.

mir'e veya başka limanlara sevk edilirdi. Rıza Mowafi 1820'lere kadar her yıl 4.000 civarında kölenin bugünkü Sudan'da yakalanarak veya oradan geçirilerek kuzeye gönderildiğini hesaplıyor (1981, 32).

1820'de Mehmet Ali Paşa'nın Beyaz Nil'in kaynak bölgelerine ordu göndermesi bölgede yeni bir buhran doğurdu. Mehmet Ali Paşa, isyankâr Arnavut askerlerini bastırmak için siyah köle askerlerden oluşmuş bir Nizam-ı Cedid ordusu kurmayı aklına takmıştı (Driault, 1927, 225; Hill, 1959, 7). Bu uğurda uzak bölgelerde devlet tarafından örgütlenmiş amansız bir tutsak avı başlatıldı. Basılan köylerden binlerce insan Kırk Gün Yolundan Asuan ve Farşut'ta kurulan askeri kamplara gönderildi, birçok yollarda öldü (Hill 1959, 12; Fahmy, 1998, 54). Mısır'dan köle akınları 1840'larda yeniden yoğunlaştı (Collins, 1992). Bu hamleler yüzünden geçimini köle ticaretinden kazanan tüccarlar bile zarar gördü ve kervan ticaretinin bir kısmı geçici olarak batıya, Bingazi limanına kaydı.

Bu kısmen "devletçi" girişimlerden Türkiye'de kalan bir miras var. Mehmet Ali Paşa, Sultan II. Mahmut'un isteği üzerine Ege'deki isyanları bastırmak için donama kurup Kıbrıs'ı ve Girit'i işgal ettikten sonra (1824-1840 arası), hem kendisi hem çevresindeki ileri gelen insanlar Antalya-Adana arasındaki Akdeniz kıyı şeridinde ticari üretim için büyük çiftlikler açtılar ve buralarda çalıştırmak üzere Mısır'dan bir çok siyah Afrikalı getirdiler (Faroqhi, 2002,158).

Şimdiki Sudan Cumhuriyeti'nde bulunan Sinnar'dan Kordofan'a kadar uzanan topraklar ancak Mehmet Ali'nin torunu Hıdiv İsmail Paşa zamanında akınlardan kurtuldu. İsmail 1870'te bugünkü Uganda'ya kadar uzanan daha önceki akınlara maruz beldeleri doğrudan işgal edip Hatt-ı İstivâ Eyaleti —Equatoria adı altında yeni Avrupa koloni modelini izleyerek örgütledi, hatta başına Avrupalı yüksek yöneticiler getirdi. Aynı zamanda köle ticaretine karşı faal bir politika benimsemişti. Böylece buralardan Akdeniz havzasına köle ihracatı durdu. Ama bu tarihten önce zaten İstanbul'u ve öbür Osmanlı şehirlerini besleyen köle ticaretinin büyük kısmı daha batıdaki Libya limanlarına kaymıştı.

Orta Afrika'dan Libya limanlarına varan yollar

Bugünkü Sudan Cumhuriyetinin güneyindeki kara sınırından batıya doğru uzanan 4 milyon kilometrekareye yakın devasa bir savana/kır ve çayır şeridi var. Buna Orta Afrika diyoruz. Bu bölgenin insanları, kuzeylerinde bulunan Büyük Sahranın ürkütücü derinliğini Libya limanlarında son bulan birkaç kervan yoluyla aşarak Akdeniz'le temas kurarlar. Buralarda şimdi Çad Cumhuriyeti, Çad gölü, Kamerun'un kuzeye uzanan dili, Nijer Cumhuriyeti ve Nijerya Cumhuriyetinin kuzey bölgesi var. Bu noktadan itibaren batı Afrika'ya geçmiş oluyoruz. Daha da batıda ise Burkina Faso, Mali ve komşuları bulunuyor.

Kervanların Büyük Sahrayı aştıktan sonra vardığı liman şehirlerinin başında Bingazi ile Trablusgarp geliyor. 18. yüzyıldan beri Anadolu, İstanbul, Balkanlar ve Ege adalarına en fazla sayıda siyah köle bunlardan veya aralarında kalan daha küçük limandan getiriliyordu. Bu nedenle, siyah Afrikalıların Türkiye'de taşıdığı eski kültür mirası da en çok Orta-Batı Afrika savanasının Sahra kervan

yollarının başladığı noktalarındaki geçmişe benziyor. Bunun anlaşılmasına yardımcı olacak bir başka tarihi veri, Libya bölgesinin Osmanlı devletinin bugünkü Türkiye sınırları dışında hakimiyetini en son sürdürdüğü yerler arasında olması (kıyı şeridi fiilen 1912'ye kadar, içerileri ise Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar).

Savana kır şeridi, şimdi olduğu gibi eskiden de geçimini başlıca tahıl tarımından sağlayan köylerle doluydu ama, aynı zamanda birbirleriyle ittifak veya rekabet ilişkileri içinde olan irili ufaklı devletlere, sultanlıklara da sahne olmuştu. Bunların 16. yüzyıldan sonraki tarihleri yerine göre az veya çok biliniyor. Hepsi 1890 ile 1900 yılları arasında bağımsızlıklarını kaybedip Fransa veya Büyük Britanya'nın sömürgeleri haline geldiler. Bu sultanlıkların dış ilişkileri Büyük Sahra'yı aşan kervanların işleyişine bağlıydı. Kervan ticareti idareci ve savaşçı zümrelerinin gereksinimlerini karşılıyor ve onların kudretlerine göre serpiliyordu.

Akdeniz havzasından güneye taşınan ticaret malları arasında kumaşlar, el yazması kitaplar ve git-tikçe artan bir oranda ateşli silahlar, barut ve cephane vardı. 19. yüzyılda bunlara daha ucuz Avrupa sanayi ürünleri de katıldı. Güneyden kuzeye taşınan malların başlıcası ise, kimi yerde tek kalemi, kölelerdi. Bu köleler bazen büyük siyasi çatışmalarda, bazen aralarda kalmış bağımsız köy gruplarına seferler düzenleyerek, bazen de uzaklara, Afrika'nın daha güneyinde kalan diyarlara bu amaç için akınlar yaparak elde ediliyordu. Başında tarihsel ihraç maddeleri arasında önemi bir paya sahip olan altın Orta Afrika'dan çok batıda, Atlantik'e yakın yerlerden çıkıyordu, ayrıca zamanla Sahra aşırı ticaretteki önemi azalmıştı. Değerli ihraç ürünü olan fildişi ile birlikte kitap cildi ve terlik yapımı için kullanılan keçi derisine 19. yüzyılda da Avrupa'da ateş pahasına satılan devekuşu tüyleri ve kumaş haşılmasına yaradığından Avrupa dokuma sanayiinde talebi çoğalan akasya sakızı (*gum arabic* veya "Arap zamkı") katıldı. Son ikisi çöl bölgelerinden çıktığından daha güneydeki savana diyarlarına faydası yoktu. 19. yüzyıl sonlarında, Trablusgarp'tan fildişi İngiltere ve İstanbul'a, derilerin çoğu ABD'ye birazı İstanbul'a, devekuşu tüyleri ise tamamen Paris'e satılıyordu (Johnson, 1976). Köleler ise yalnızca Osmanlı beldelerine ihraç edilebiliyordu.

VADAY

Şimdi, doğudan batıya doğru sıralamaya başlarsak, Bingazi'ye getirilen kölelerin bir çoğu Sahra altında Vaday sultanlığından kaynaklanıyordu. Günümüzdeki Çad Cumhuriyetinin Sudan'a komşu bölgesi olan Vaday'ın tarihi, doğusundaki Darfur ile batısındaki Kânim'e karşı giriştiği nüfuz kavgaları yüzünden inişli çıkışlı oldu ama, 1800 yılına gelindiğinde kuvvetlenmiş, Bingazi'ye varan yeni önemli bir kervan yolunun açılmasıyla zenginleşmişti. Kufra vahasından geçen bu yol, daha eski olan ve Sahra'yı güneyinden sıyrarak Darfur'a giden, Hartum'dan geçen, bu yüzden de Akdeniz'e mesafeyi çok uzatan kervan yolunun yerine geçti. Vaday 19. yüzyıl ortalarında Libya'nın Sahra kısmında ortaya çıkan meşhur Senusi tarikatının geniş zaviyeler ağı ile ilişkilerini geliştirince yıldızı daha da parladı.

Köle talebini karşılamak için yüzyılın sonlarına doğru Vaday'la ticaret bağı olan maceracı girişimciler Şari havzası güneylerinden Ubangi-Kongo bölgesine kadar sarkan kölecilik çeteleri örgütlediler (Cordell, 1986). Yukarıda değindiğimiz gibi, Mehmet Ali Paşanın Sinnar ve Darfur bölgelerine yaptığı seferler tüccarların Mısır'a özel köle ticaretini zorlaştırdı, Darfur kervanları da Vaday'a yöneldi. Böylece Bingazi'ye Abeçe'den gelen yollarda köle ticareti büyüdü. Miège (1975, 136-137) 1846 yılının mart ayında Bingazi'ye ulaşan bir büyük kervanın tek seferde 1000 siyah köle getirdiğini aktarır.³ Vaday'dan Bingazi'ye köle kervanları 1910 yılına kadar, yani öbür Libya limanlarında bu ticaret sona erdikten epey sonra bile devam etti (Hunwick, 1992, 12). Bunlar ya Kufra üzerinden ya da Tibesti yaylaları yoluyla Murzuk'a geldikten sonra Bingazi'ye varıyordu.⁴

ÇAD GÖLÜ HAVZASI

Çad gölü havzası Anadolu ve Balkanlardaki siyah Afrikalı nüfusun en büyük kaynağıydı. Afrika'nın bu bölgesi Ege adalarına, İstanbul'a, İzmir'e ve Balkanlara başlıca Trablusgarp limanı ile bağlanırdı. II. Mahmut Libya'yı elinde tutan yerli sülale Karamanlıları eleyip Trablusgarp'ı yeniden merkeze bağladıktan sonra Osmanlı idaresi güneye doğru yayıldı; Fizan, vilayetin en geniş sancağı oldu. Merkezi olan Murzuk (Merzuk), ahalisi bir kaç bin kişilik sefil görünümlü bir şehir olduğu halde, kuzeyli zengin tüccarların buluşma yeri idi. 19. yüzyıl sonuna kadar Büyük Sahra'nın en önemli kervan kavşak noktası olma konumunu korudu.

Çad havzasının bilinen siyasi tarihi Çad gölünün doğu yakasında bulunan Kânim'le başladı. Kânim için, "Nil ile Nijer nehirleri arasındaki bölgede (yani şu anki konumuz olan Orta Afrika) ilk ve en büyük devlet" denir (Lange ve Barkindo, 1987). Sonradan sülale değişimiyle merkezi gölün batısında olan Bornu'ya geçti. Kânim-Bornu'dan yukarıda İdris Eleuma ve 16. yüzyıl Osmanlı orta Afrika ilişkileri vesilesiyle söz etmiştik. O tarihlerde İslâm öncesinden gelen, hükümdarlarına *may* denen yüzlerce yıllık bir siyasi geleneğe sahipti. Kuzey Afrika beylikleri ve Mısır'la temasları ise 13. yüzyıla kadar gider.

Kânim'i Trablusgarp'a bağlayan işlek kervan güzergahı Fizan vahalar bölgesinden geçer. Fizan bilindiği gibi Osmanlı devletinin en son, pek de sözü edilen dış sancaklarından biriydi. II. Abdülhamid'in en tehlikeli saydığı muhaliflerini gönderdiği sürgün yeri olarak okul kitaplarına girdi, günlük konuşmaya deyimler verdi. Fizan'ın 19. yüzyıl Osmanlı idaresinde önem kazanması—Sahra çölünün inanılmaz mesafelerini göz ardı etmez, biraz da abartıya müsamaha gösterirsek—Kânim-Bornu böl-

³ Vaday Sultanlığı, Senusi'lerin desteği sayesinde Afrika'da Fransız sömürge işgaline direncini sürdürüp bağımsızlığını en son (1909'da) yitiren yerlerden biri oldu.

⁴ II. Abdülhamid'in Senusi şeyhi Muhammed el-Mehdi'ye elçi olarak gönderdiği yaveri Sâdık el-Müeyyed, 1895'teki Kufra'ya yolculuğundan sonra yazdığı rapor/seyahatnamede Evcile civarındaki Câlû'da köle ticaretinin artık sona erdiğini, halkının da bu yüzden işsiz kaldığını yazar (el-Müeyyed 2008[1898], 55). Bu azaldığına bir işaret olabilir, ancak bitmiş olduğunu başka kaynaklar doğrulamıyor.

gesini kapı komşusu yapmıştı (sancak merkezi Murzuk ile Çad gölü arası 1400 kilometre, yani kervanların iki ayda aştığı mesafeydi).

Kânim'i Fizan'a bağlayan güzergah Büyük Sahra'nın en önemli kervan yoluydu. Yolun orta yerinde Kavar vahasının bulunması burayı başka güzergahlara oranla daha az tehlikeli kılıyor, Kânim hükümdarlarının dış dünya ile ilişkisini arttırıyordu. Arap coğrafyacıları 10. yüzyıldan başlayarak Kavar-Fizan-Trablus kervanlarından ve Çad havzasından getirdikleri siyah kölelerden söz ederler (Lange ve Barkindo, 1987, 451). Kânim'in ağırlık noktası Çad gölünün batısındaki Bornu'ya geçince başkenti Kuka (Kukawa) olan yeni bir krallık oluştu (şimdi kuzey Nijerya'nın doğu sınır bölgesi). Bornu sonunda kendi çıkış noktası olan Kânim üzerinde de hakimiyet kurdu.

Kânim'den doğan bir başka krallık, onun güneyinde geniş bir yüzölçümüne yayılan ve merkezi Şari'nin doğu kıyısında, Logone ile birleştiği noktanın güneyinde kalan havzada yeralan Bagirmi'ydi. 18. yüzyılda Bagirmi'den getirilen köleler güzellikleri ve iyi huyları ile Mısır'da ve Akdeniz limanlarında meşhurdu. Bunlar Şari nehrinin orta ve yukarı kısımlarında yaşayan Sara ve komşu halklardan kaçırılıyor, ya Bornu-Fizan-Trablus üzerinden İstanbul'a ya da Darfur üzerinden Mısır'a ulaştırılıyordu (La Rue, 2003, 33-36). Ama 19. yüzyılda Bagirmi askeri gücünü kaybedip Bornu'nun uydusu haline gelince kendi halkı da köleci akınlara maruz kaldı.

Bu krallıkları bugünkü devletler gibi merkezileşmiş yapılar olarak düşünmemek gerekir. Başkentteki sultan ve ordusu dışında yönetim zayıftı, kontrol daha çok tehdit esasına dayanıyordu. Hükümdarın nüfuz alanı içinde büyük küçük çeşitli güç odakları serbestlikle davranır, hatta çatışabilirlerdi. Böyle çatışmalar satılabilecek esirler yaratıyordu. Aynı zamanda dil ve kültür çeşitliliği büyüktü. Bornu'nun hâkim sınıfı Nil-Sahra ailesinden olan Kanuri dilini konuşurdu. Ama başka pek çok dil vardı; bazıları Kanuri ile akraba bazıları ise akraba olmayan, Çad dilleri denen kendine özgü başka gruptandı. Tarih boyunca savaşların çoğu Çad gölünün güneyinde, Şari ve Logone nehirlerinin göle yakın taraflarında oturan Müslüman olmayan halklarla oldu. 15. yüzyıldan sonra akınlar daha uzaklara, bir yandan Bagirmi'nin güneydoğusuna bir yandan da güneybatıya, Şari'nin kaynağını aldığı Adamava dağlık bölgesine, yani günümüzdeki Kamerun'un en kuzeyine kadar uzandı (Wright, 2007, 21).

Köle akınlarının bir görgü tanığı, Bornu'yu 1851'de ziyaret eden Heinrich Barth, kitabında 750 köle götüren bir kervanın Büyük Sahra yoluna çıkışını anlatır.⁵ Ondan 15 yıl sonra Bornu'ya gelen

⁵ Barth kitabının üçüncü cildinde (1857, 118-228) Bornu'dan güneye, Şari'ye yapılan kendi de katıldığı bir seferi anlatır. Başkente 3-4.000 köle ve 10.000 baş sığırlık bir ganimetle dönülmüştü. Barth aynı zamanda Kânim ve Bornu'nun İdris'i anlatan tarihçelerini okuduktan sonra yerli mollalara kopyalarını yazdırıp Avrupa'ya getiren insandır. Asılları kaybolduğundan bugün bunlar elde kalan tek nüshalar. Barth ayrıca bu yazmalardan ve kendisine yerli âlimler tarafından verilen sözlü geleneklerden yararlanarak Kânim ve Bornu'nun tarihini yazan ilk insan oldu.

Gustav Nachtigal da köle ticareti hakkında bilgiler verir (Watt, 2006, 108; Miège, 1975, 145). Çeşitli kökenlerden gelen bu köleler Bornu'dan yola çıktıktan sonra artık hep Bornu'lu diye anıldılar.⁶

19. yüzyılda yapılmış bir hesaba göre, Bornu kölelerinin üçte ikisi İstanbul'a getiriliyordu (White, 2, 1846, 284). Bornu'dan çıkan köleler İzmir'de de çoktu. 19. yüzyıldan özel sesini birazcık duyabildiğimiz pek az köleden biri olan Havva Nine, 1949'da Pertev Naili Boratav'a anlattığı hikayesinde Bornu'lu olduğunu ve 1876'da sekiz yaşında iken İzmir'e getirildiğini söyler (Boratav, 1958). Ayrıca Bornu'dan çıkan ama bazıları Bagirmi'den getirilen köleler Adriyatik'te Preveze, Avlona (Vlorë), Karadağ'da Osmanlılara bağlı büyük korsan yatağı olan Ulsinj (Olgun-Dulcigno) limanlarına, veya Rumeli ve Bosna'ya götürülüyordu (Mack, 1992, 102; La Rue, 2003, 32).

KAVUŞMA NOKTASI OLARAK FİZAN

Toparlayacak olursak, Fizan'ın mutasarrıflık merkezi Murzuk'a Büyük Sahra'yı aşan üç büyük güzergâhtan kervanlar varıyordu (Harita 1). Birincisi doğuda Vaday'ın başkenti Abeçe'den başlıyor ama, Bingazi'ye doğru devam edeceğine batıya sapıyor Tibesti çöl yayları üzerinden uzun bir kıvrımla Murzuk'a varıyordu. İkinci ana güzergah doğruca güneyden geliyordu. Çad gölünün iki yakasındaki Kânim ve Bornu'dan başlayan kervan hareketlerinin birleşmesiyle ortaya çıkıyor, Kavar vahasından geçerek çölü aşıyordu. Bu Kuka-Kavar-Fizan-Trablus eksenine iki noktada batıdan katılmalar oluyordu. İlki, daha çıkışa yakın bir yerde ona kavuşan Kano şehrinden gelen kervanlardı. İkincisi, ana eksene biraz daha kuzeyde, Kavar vahasında katılan kervanlardı.

Şimdi ilk defa olarak sözünü edeceğimiz, Murzuk'a çok sayıda kervan getiren üçüncü bir güzergâh vardı. Yine batıda Kano şehrinden başlıyor ama, Kuka-Kavar güzergahına hiç yaklaşımadan, ona paralel olarak kuzeye devam ediyor, Zinder ve Agades'ten geçerek Gat'a varıyor, orada yön değiştirip doğuda Murzuk'a ulaşıyordu (Harita 1). Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, eskiden Gat-Gadamis ekseninden Tunus'a giden kervanların çoğu onun yerine Gat'ta yön değiştirip Murzuk üzerinden Trablusgarp'a gitmeye başlayınca Fizan-Trablus ticareti daha da arttı.

Şimdi bu tarihi tabloyu tamamlamak için son iki güzergâhın başlangıcı şehri olan Kano'ya, içinde yer aldığı Hausa ülkesine ve onun batısında kalan yerlere bakmamız gerekiyor. Hausa kültürü Türkiye'deki ve Ege adalarındaki Afrikalıların yarattığı sentezde çok büyük yer tutuyor.

Batı Afrika

Hausa (Hevsa) ülkesi aşağı yukarı şimdiki Nijerya Cumhuriyetinin kuzey kısmını kapsıyor. Bu topraklarda 1.000 yıldan beri kendine özgü, tahıl tarımına dayalı ama dokuma, deri ve maden işçiliği, çöm-

⁶ Orta Afrika ve Bornu'da siyasi hayat, köleciliğin tarihi, ticaret yolları ve Osmanlı topraklarına referanslarla ilgili daha ayrıntılı bilgiler, Lovejoy'un yayınladığı kitabın değişik bölümlerinde bulunabilir (2003).

lekçilik gibi sanatları da gelişmiş olan ve ticarete büyük yer veren bir uygarlık gelişti. Çad lengüistik ailesinden olan Hausa bugün 50 milyondan fazla konuşanıya Batı Afrika'nın en yaygın dili.

Hausalar tarihsel olarak etrafı kalın kerpiç surlarla çevrili iri, kalabalık şehir devletleri kurdu. Geleneksel olarak, en kudretlileri Kano ile Kaşna (Katsina) olmak üzere yedi tane büyük şehrin adı anılır. Hausa tüccarları savanadaki canlı ticaret hayatında çok faaldi ama, Büyük Sahra ticaretine katılmadılar. Buna rağmen Hausa ülkesi, getirdiği mallara talep ve sunulan arz bakımından Sahra ticaretinin belkemiğini oluşturdu. Egemen zümrelerin at, sert çelikten kılıç, ve artan ateşli silah talepleri ancak çöl tarafından ithal yolu ile karşılanabiliyordu. Buna karşılık ihraç edilebilecek ürünlerin sayısı kısıtlıydı.⁷ Bunların başında köleler geliyordu. Her Hausa şehri aynı zamanda Sahrayı aşan kervan yollarının bir başlangıç noktasıydı.

Resim 1. 19. yüzyıl sonunda Kano'da köle pazarı (Kuzey Nijerya Arşivi, Kuzey Nijerya İdaresi)

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kano_Slave_Market.jpg

Hausa şehir devletleri, aralarındaki yoğun kültürel ve toplumsal ilişkilere rağmen siyasi bir birlik kurmadılar. Birbirleriyle ve komşularıyla çekişmelerinden satılabilecek esirler eksik olmuyordu (Hausa şehirlerinin güneyinde kültür ve dil bakımından farklı, ama onlardan etkilenmiş ikinci bir benzer şehir devletleri kuşağı vardı). Ayrıca, 15. yüzyıldan itibaren halkın ve yönetici zümrenin çoğu Müslüman olduğu halde, aralarında daima eski törelere bağlı kalmış *maguzawa* ("mecûsîler") denen Hausa grupları vardı, bunlar haklı gösterilebilecek hedefler teşkil ediyordu.

⁷ Hausa savaşçı zümresinin pek tutkun olduğu atlar nemi çok olan savana enlemlerinde hastalık kapar, ölür. O yüzden yalnız Sahra'ya yakın kurak kır bölgelerinde üretilebilir. Pahalı at ithali için de köleden başka verilebilecek bir yerli ürün yoktu.

19. yüzyılın başında Hausa ülkesinin çehresi değişti. Osman Dan Fodio (Fûdî oğlu) adında yaşlı bir lider bir cihat hareketi başlattı. Osman, Hausa şehirlerinin birinde yaşayan Fulbe asıllı bir alimdi.⁸ Önce beylerin yaptığı haksızlıklara karşı sesini yükseltti, çıkışları Hausa köylüleri arasında yankı bulunca kendini ihtilal havası taşıyan bir hareketin başında buldu. 1804’le 1817 arasında bütün Hausa şehir devletleri ve daha başka yerler teker teker bu hareketle karşı karşıya kalıp onun egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Bu siyasi olaylar sonunda, merkezi Sokoto şehrinde olan bir Halifelik doğdu. Başkaldırı nedenlerinden biri beylerin daha önce savaşlarda tutsak edilmiş Müslümanları da satmasıydı. Ancak çatışmalar çoğalıp siyasi gücü arttıkça, devlet kurumlaşmasının ve silah gereksiminin de dürtüsüyle cihadın kendisi köleciliğin en büyük kaynağı oldu. Kölelerin bir kısmı Hausa ülkesinde, Sokoto’da veya bağımlı emirliklerin saraylarında istihdam ediliyordu, ama Sahra aşırı kervan ticaretine arz edilebilecek binlerce fazladan köle vardı.

Sokoto’daki siyasi hareket daha sonra onun batısında kalan ülkeleri etkiledi. Oralarda da dalgalar halinde, yüz binlerce savaş esiri yaratan dini/siyasi hareketlere ilham verdi. Bunlar Akdeniz havzasına köle ihracatını körükledi. Ayrıca, büyük güçlerin çarpıştığı yerlerde genel güvensizlik havası küçük çapta haydutluğu teşvik etti. Adam kaçırma, komşu köyü basma, çetecilik gibi yollardan elde edilen kadın ve çocuklar, kılcal damar ağsı gibi Nijer nehrinin çizdiği büyük kavisin içinde kalan ülkeleri saran tüccar kabilelerine satıldı. Bunlar elleri bağı Hausa ülkesine getirildiler, buradan kervanlarla Gat, Gadamis veya Murzuk üzerinden Trablusgarp’a iletiltiler.

Akdeniz’de daha batıda Tunus ile Cezayir limanları var. 19. yüzyılda bunlara getirilen köleler Nijer nehrinin orta kısmından, Mande ülkesinden veya Nijer’in iç delta kısmını (Masina) etkileyen kırk yıl aralıklı iki büyük başka cihat savaşından çıkıyordu. Cezayir ve Tunus’ta Orta Nijer havzasından Batı Afrikalılar o kadar çoktu ki, Bornulu ve Hausalardan ayrı olarak Bambara, Songay, Tombu, Gurma adlarını taşıyan gruplar oluşturmuşlardı (Dermenghem, 1954, 261). Aynı kökenden İn-Salah yoluyla veya Zinder ile Gat üzerinden geçen kervanlarla Trablusgarp’a getirilen köleler de vardı. Osmanlı şehirlerine bu yerlerin hepsinden insanlar bulunuyordu.

19. yüzyılın son on yılı da Afrika için büyük bir yıkım zamanı oldu. Fransa ve Büyük Britanya, daha küçük ölçüde Almanya ve İtalya, kıtanın değişik taraflarında ordular harekete geçirdiler. Bu ülkeler birbirleriyle Afrika’da toprak işgal etmek için bir rekabete girdiler. Acele ile ilerleyerek yerli hükümdarlarla veya bağımsız olan yerlerde canını dişine takarak karşı koyan köy ve halk koalisyonları ile kanlı çarpışmalar gerçekleştirdiler. İttifaklar kuruldu, tekrar bozuldu, hanedanlar sona erdi, bazı

⁸ Fulbeler sığır hayvancılığı yapan, göçebe veya yarı göçebe yaşam tarzları yüzünden de Atlantik kıyısından Orta Afrika’ya kadar uzanan kurakça bir savana şeridinde otlak bulunan her yere yayılmış bir halktır. Genellikle bulundukları yerdeki tarımcı köylerle tamamlayıcı ilişkiler kurar, ama onlardan uzak dururlar. Fulbeler arasında bir küçük zümre ise İslami bilgiler alanında aileler içinde kuşaktan kuşağı aktarılan bir uzmanlık geliştirip tarımcı köylüler arasına yerleşttiler. Osman Dan Fodio bunlardandı. Siyasi faaliyeti bir yana, dinsel, hukuki, ve edebi alanlarda pek çok eser verdi.

maceracılar parlayıp sönen büyük imparatorluklar kurdular. Avrupa devletlerinin işgal orduları kendi subaylarının yönetimi altında Afrikalı askerlerden oluşuyordu. Avrupalılar bu işgallerine köle ticaretini kaynağında kurutarak durdurma gerekçesi veriyorlardı ama, giriştikleri savaşların kendileri büyük katliamlara ve tahribe, aynı zamanda da yeni esir kitlelerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bunların hangi yollardan nerelere götürülüp satıldığını bulmak kolay değil. Bu yıllarda artık Osmanlı devletinin köle ticaretini yasaklama kararları ve daha sıkı kontroller sayesinde Trablus ve başka kuzey Afrika limanlarından köle ihracatı azalmıştı, ama kaçakçılık şeklinde birinci dünya savaşı yıllarına kadar sürdü.

İstanbul'da Afrika'dan köle ithali ile ilgili rastladığım açık örnekler arasında en yakın tarihlisi işte bu yıllarda Batı Afrika'nın içlerinden, Burkina Faso'dan getirilmiş bir grup bahtsız insanla ilgili. 1900 yılında İstanbul'daki Fransız elçisi Galata rıhtımında dolaşırken bir gemiden kalabalık bir takım siyah kölenin indirildiğini fark edip merakla soruşturunca bunların Mose ülkesinden kaynaklandığını öğreniyor. Fransızlar Mose ülkesini yeni idareleri altına almışlardı, ama hâlâ direniş ve savaş durumu vardı. İdareleri altına girmiş bir yerden köle temin edilmesi Fransız siyasi çevrelerinde büyük rahatsızlık yarattı. Paris'teki dış işleri bakanlığını, başbakanlığı, sömürgeler bakanlığını, oradan da soruşturma açması için Dakar'daki genel Fransız valisini içine alan geniş bir yazışmalar zincirine yol açtı (Mangin, 1921, 112).

NERELERDEN KAÇ KİŞİ GETİRİLDİ?

Bütün bu gördüğümüz yollardan acaba kaç siyah Afrikalı bugünkü Türkiye topraklarına getirildi? Bu konuda yaklaşık tahminler yürütmek bile çok zor, çünkü zaman içinde ticaretin hacmi, ayrıca değerlendirmenin yaslanabileceği bilgilerin niteliği ve güvenilirliği değişiyor. Ama bazı tarihçiler inanılmaz bir sabırla 15. yüzyıldan bu yana bulabildikleri bütün kaynakları tarayıp ortaya veriler çıkardılar. Burada en azından ne büyüklükte sayılardan söz edildiğini belirtmek için bu çalışmaları kısaca özetlemek istiyorum. Raymond Mauny'nin (1961) ilk denemesinden sonra, Lovejoy (1984) genel ticaret hayatı içinde Trablus'a gelen köle sayılarını belirlemeye çalıştı. Ralph Austen (1992) kaynaklar ilave ederek yeni tahminler önerdi. Austen abartmaya düşme kaygısıyla ihtimaller içinde en küçük sayıları seçiyor. Wright'ın (2007) önerdiği sayılar Austen'inkilere yakın. Çalışmalarını Osmanlı kaynaklarına dayandıran Toledano ise 19. yüzyıl için daha yüksek tahminler yapıyor. Bunlara aşağıda işaret edeceğim, ama uzun vadeli sayılar için Austen'i temel alıyorum.

Konuya Afrika çerçevesinden bakan Austen, siyah köle akımını Mısır ve Mağrip diye ikiye ayırıyor. Mağrip'te Libya, Tunus, Cezayir ve Fas var. Fas'ı konumuz dışında bırakabiliriz, çünkü doğu Akdeniz dünyası ile ilişkisi az. Austen'in Sahra-altı diyarlardan getirilmiş köle hesaplarından Osmanlı limanlarına gönderilmiş olan oranı bulmak için bir kat daha varsayım yapmamız gerekiyor. Amacımız

hatasız istatistiklere varmak değil, sadece hangi değerler ıskalasında bulunduğumuzu keşfetmek. Şimdi Austen'den derlediğim bilgilerin özetiyle kendi değerlendirmelerimi sunuyorum:

Mısır: 15-18. yüzyıllarda yılda ortalama 3000 köle (Mowafi'nin yukarıda andığımız hesabından çok daha düşük); 1820 ile 1870 arasında yılda 5000 ile 10.000 arasında değişen ortalamalar; sonraki yıllarda 2.000'e ve nihayet 1900 yılına yaklaşınca yılda 500'e düşüyor. Toplam 500 yıl için 1.600.000 siyah kölenin Mısır'a getirildiği görülüyor—bunların 400.000'i 19. yüzyılda. Mısır'ın kendisi, özellikle Kahire, büyük bir köle tüketicisiydi. Ama 16. yüzyıldan sonra bu kölelerin yüzde kırkının İstanbul ve Anadolu limanlarına aktarıldığını tahmin edebiliriz. Bu hesaplara Mehmet Ali Paşa ve çevresindeki imtiyazlı insanların 19. yüzyılın ilk yarısında normal ticari yollar dışında Antalya ve çevresine ırgat olarak getirttiği Afrikalıların dâhil olduğunu sanmıyorum.

Libya: Burada tahminler 1550 yılında başlıyor, öncesi için bilgi çok yetersiz. Tahminler 1913 yılına varana kadar yılda 2.000'le 3.000 arasında değişiyor. Üç buçuk yüzyılda toplam 800.000'e yakın siyah köle—bunların 300.000 kadarı 19. yüzyılda getirilmiş. Aslında bunlar bütün gördüğümüz sayılar içinde en güvenilir olanları çünkü, liman bilgileri çok çeşitli ve bol. Libya şehirlerinin kendi köle ihtiyacı son derece azdı. Bunların hemen hepsi ihraç ediliyor ama, bir kısmı Dalmaçya kıyılarına (yani bugünkü kuzey Yunanistan, Arnavutluk, Karadağ, Bosna'ya) ya da Ege adalarına götürülüyordu. Ama buralardaki Afrikalıların da bir kısmı 20. yüzyılda Türkiye'ye getirildiler. Bu sayının yüzde 70'i Türkiye'ye vardı dersek ihtiyatlı bir öneri olur tahmin ediyorum.

Tunus: Bu tahminler yalnız 18. ve 19. yüzyılları kapsıyor; getirilen köle sayısı yılda ortalama 700-800 civarında. Sayı 1850'den sonra yılda 200'e düşüyor. Toplam 125.000 insan—bunların 45.000'i 19. yüzyılda. Bu kölelerin de aynı şekilde yüzde 70'inin Türkiye'ye getirilmiş olduğunu var sayabiliriz.

Cezayir: Burada da tahminler sadece 18. ve 19. yüzyılları kapsıyor. Getirilen köle sayısı yılda ortalama 500'le 700 arasında değişiyor. Fransızlar 1850'den sonra köle ticaretini yasaklamıştı ama gayri resmi olarak devam ediyordu. Bu yüzden Austen'in tahminleri 1900 yılına kadar bir değişiklik içermiyor. Toplam 100.000 köle—yarısı 19. yüzyılda. Bunların yarısı Türkiye'ye geldi diyebiliriz çünkü, Cezayir şehirlerinden başka bir de yakındaki Fas'ın talebi vardı.

Sadece 19. yüzyılda, yarım milyona yakın siyah Afrikalı. Yılda ortalama 4.500 köleyi bulan bir rakam. O zamanların demografyası için çok büyük bir göç hareketi. Bu sayının çok temkinli tahminlerden çıktığını tekrarlamakta yarar var. Doğu Afrika kıyılarından Yemen, Hicaz, ve Kızıldeniz yoluyla daha fazla köle getirildiğini düşünen Toledano, 19. yüzyılın üçüncü çeyreği için bu sayıyı yılda 11.000'le 13.000 arasında diye hesaplıyor (1982, 90).⁹

⁹ Ehud Toledano daha sonra, Austen'in ve başkalarının çalışmalarından da yararlanarak, Osmanlı devleti topraklarına getirilmiş Afrikalı, Kafkas, siyah veya beyaz, bütün kölelerin sayını hesaplamaya çalıştı: Elde ettiği sayı, 19. yüzyılın ilk üç çeyreği için yılda ortalama 16.000 ile 18.000 arası (Toledano, 1998, 8). Toplamayı yaparsak, 1,1 ile 1,3 milyon

Kaynak ülke	Toplam	19. yüzyıl
Mısır	640.000	160.000
Libya	560.000	210.000
Tunus	88.000	32.000
Cezayir	50.000	25.000
TOPLAM	1.288.000	427.000

Tablo 1. Akdeniz'den Türkiye'ye siyah köle ithali sayı tahminleri

Nitekim Afrikalı kölelerin hepsi Akdeniz'den getirilmiyordu. Siyah Afrikalı kölelerin iki başka kaynağı daha vardı. Birincisi Hicaz'dı. Hacca giden zengin insanların oradan siyah köle alıp getirmele-ri yaygın bir adetti (Toledano, 1982, 44, 263). Aynı şekilde, 1870'lerde Yemen'de hizmete gönderil-miş Osmanlı askerleri de dönüşte satmak üzere pek çok köle getirmişti, bunları aile hizmetkarı diye gemilere aldırabiliyorlardı (Toledano, 1982, 220). Mekke'de köle fiyatlarının ucuz olması bu uygula-maları teşvik ediyordu. Dönüşte köleler satılınca aradaki kazançtan yol harcamalarının bir kısmı çıkmış oluyordu.

Hicaz'daki bolluk buraya çok çeşitli yoldan köle gelmesinden kaynaklanıyordu. Kızıldeniz'in he-men karşı tarafında bulunan Habeş Eyaleti limanlarından başka, Hint Okyanusu ticareti ile Swahili kıyılarından ve Zanzibar'dan büyük sayıda köle getiriliyordu. Hicaz'da köle arzını arttıran başka bir neden de yüzyıllardan beri Batı ve Orta Afrika'dan gelen hacı adaylarının beraberlerinde memleket-lerinden köle getirmesiydi. Bunları Hicaz'da geçinmek ya da dönüş yolculuğu parası çıkarmak için satarlardı. Bunların tarihte ünlü bir örneği, hacca gitmek için Atlantik kıyısına yakın yerden yola çıkan Mali hükümdarı Mansa Musa. 1324'te Kahire'ye yüz ölçü altın ve ipek kaftanlar giydirilmiş 12.000 kadın köle dâhil 20.000 kişilik bir kabile ile varması pek meşhurdur. Harcadığı altının Mısır'da ciddi enflasyona yol açtığı sonradan efsaneye dönüşüyor, ama köle kızlara ne olduğu pek irdelenmez. Bildiğimiz, Musa'nın Mekke'den Kahire'ye iki yıl sonra bütün servetini tüketmiş olarak döndüğü ve yoluna devam edebilmek için yerli tüccarlarından borç almak zorunda kaldığı.¹⁰ Çoğu hac ziyareti daha mütevazî şartlar altında yapılıyordu elbette ama, ayrıcalıklı zümrelerden insanların akraba, hizmetkâr diye 20. yüzyıla kadar Mekke'ye satılmak üzere köle götürdüğüne dair ipuçları var. Demek ki, hacılar, askerler veya başka ziyaretçiler eliyle Arabistan kıyılarından Osmanlı ülkesine getirilen

arasında insan. Bu zorlama göçün uç noktası 1850 ile 1875 yılları arasında yaşanıyor, yani Abdülmecid'in köle ticare-tini yasaklayan fermanından sonra (aşağıda "Köle ve Azatlıktan Vatandaşlığa" alt bölümüne bakınız).

¹⁰ Mansa Musa'nın Kahire günleri üzerine zamanında yazılmış başlıca Arapça kaynakların (İbn Khatip, İbn al-Dawadari, Al Umari, İbn Haldun) İngilizce çevirileri N. Levtzion ile J.F.P. Hopkins'in birlikte yayınladıkları *Corpus of Early Sources for West African History* adlı kitapta bulunabilir.

Afrikalılar yalnız Doğu Afrikalı değil kıtanın bir çok değişik yerinden geliyorlardı. Bu kişisel çapta yapılan köle ticaretinin sonucu da toplamda büyük sayılara ulaşıyordu.

Akdeniz'in dışında ikinci kaynak Hint Okyanusu ticaretinin Basra körfezine taşıdığı kölelerdi . Bunlar doğu Afrika kıyılarından, özellikle Zanzibar adası üzerinden getiriliyordu; yakalanma bölgeleri ise Afrika'nın içinde Kongo'ya kadar uzanıyordu. İran'a ve Kuzey Hindistan'a götürüldükleri gibi Basra'dan kara yoluyla kuzeye de sevk edilebiliyorlardı. Bağdat üzerinden bazılarını kervanlar Anadolu'ya getiriyordu. Ancak bunların sayısının yüksek olmadığı anlaşıyor. Osmanlı hükümetinin 1847'de ilk imzaladığı köle ticaretini yasaklama anlaşmasının sadece Basra körfezi için geçerli olması, oradaki ticaretin merkez için önem taşımadığından idi. Benzer bir anlaşmayı Akdeniz için imzalamaya on yıl daha direnç gösterildi.

Son olarak Sahra aşırı kervanlarının insan kargosu içindeki büyük kayıp oranını anmak gerekiyor. Çölde aylarca gitmek, bazen üstüne yük taşımak, kafilelerde zayıf ve hastalıklı olanları acımasızca ediyor, bazen sağlam olanları bile tehdit ediyordu. Görgü tanıkları, vahalara yaklaştıkça kervan yollarının kenarına atılmış kadın ve çocuk cesetleri gibi ayrıntılar verir. Ama kızgın kumlarda gün boyu çıplak ayakla yürümekten yara ve iltihaplar kayıpların en büyük nedeniydi. Kuzey Afrika'daki hedef şehirlere varıldıktan sonra da yeni gelmiş köleler arasında ölüm oranları çok yüksekti.

Büyük Sahra ticaretinde coğrafi bir ayırım vardı. Kavar-Murzuk güzergahı ortada sınır teşkil ediyordu (Wright, 2007, 84-85). Onun doğusunda kalan yollarda kervancılık, aslı doğu Sahra'daki Kufra ovası olan, Tubu denen ve hayvancılıkla uğraşan bir halktan gelen tüccarların elindeydi. Bunların ellerindeki insanlara karşı acımasızlığı dillerde dolaşırdı. Yüzde elli oranında ölümler olduğu iddia edilmiştir.¹¹ Bazen dehşet verici kazalar oluyordu. 1849'un yaz aylarında Bornu'dan gelen ve 1600 köle getiren büyük bir kervan suyu bittiği için tamamen yok oldu. Aynı yılın sonunda, 853 kişilik ikinci bir kervanın başına aynı şey geldi. Konu Trablus elçiliklerinde araştırmaya yol açtığı için bu iki örnek üzerine çok bilgi bulunuyor (Wright, 2007: 85-86). Kavar-Murzuk güzergâhının batısında kalan yollarda ise ticareti daha çok Gadamis tüccarları idare ediyordu, kervancılığı ise Tevarikler yapıyordu. Burada ölüm oranları daha düşüktü.

Yol kayıplarından başka bir de kölelerin yakalanma yerlerinde meydana gelen büyük yıkımı hesaba katmamız gerekiyor. Büyük çarpışmalarda veya baskınlarda galip gelenler yenilenler arasındaki bütün yetişkin erkekleri kılıçtan geçirirdi. Yalnız kadın ve çocukları esir alınırdı. Akdeniz pazarlarına çıkarılan erkek köleler hep çocuk yaşında yakalanmış insanlardı. Bu kıtalararası ticaretin talan edilen topluluklara verdiği insan maliyeti alınıp satılan kölelerin sayısının çok üstündeydi.

¹¹ Wright (2007, 5) insan canına bu kayıtsızlıkta kültürel faktörleri vurgular, Austen ise (1992, 235) ekonomik etkenleri de hesaba katar. Ahmet Kavas, II. Abdülhamid yönetiminin 1880'den sonra Kavar ve Borku'yu Fizan sancağına bağlamak için yaptığı girişimleri anlatan yazısında Tubu'ların Osmanlı belgelerine nasıl yansdığı hakkında değerli bilgiler verir ("Tibu" ismin Osmanlı kaynaklarında ikinci bir yazılış şekli) (Kavas, 2000, 77-79).

Harita 2. Afrika'dan Akdeniz'in kuzey kıyılarına deniz taşıma hatları (Toledano, 1982'den yararlanılmıştır)

18. yüzyıl sonlarına kadar Garp limanlarından kölelerin çoğu Avrupalıların gemileriyle, özellikle Fransız gemileriyle yola çıkarılırdı. 19. yüzyılda Osmanlı taşımacılığı canlandı, köleler de çoğunlukla Osmanlı uyruğu olan ama Kuzey Afrika asıllı taşımacıların işlettiği gemilerle getirildi. Bunların çoğu irice mavna denebilecek cinsten küçük araçlardı ve insandan başka yük de taşıyorlardı. Akdeniz taşımacılığında, daha önceki bir dönemde Atlantik ticaretinde görüldüğü gibi yalnız köle taşımak için donanmış büyük gemilere rastlanmaz.

Köle ithali işinde Ege adaları İstanbul için ara durak görevi görüyordu. Çoğu kişi bugün Ege ve Akdeniz kıyılarında yaşayan birçok Afrika kökenli yurttaşın dedelerinin 20. yüzyıl başında Girit'ten gelmiş olduğunu Mustafa Olpak'ın kitabından (2005) öğrendi. Ama Ege adaları büyük bir Afrikalı nüfus barındırmaktan başka ayrıca deniz taşımacılığında lojistik önem taşıyordu. Tunus, Trablus veya Mısırata'dan gelen gemiler Malta adasında ve Girit'te demir atıyordu. Girit'teki Osmanlı yöneticilerinin ve zenginlerinin bu kadar çok köle edinmesi bu durumun sağladığı kolaylık yüzündendi. 1817'de bir gezgin Trablusgarp'tan gelip Hanya limanına uğrayan bir gemideki 50 kölenin hemen evlere satılıverdiğini yazıyor; 1834'te bir başkası adaya kölelerin Bingazi'den getirildiğini belirtiyor (Ferguson, 2010, 176); 1855'te bir rapor ise İstanbul'a giderken Girit'e uğrayan bir yelkenlide bulunan 368 kölenin hepsinin alıcı bulunduğunu belirtiyor (Wright, 2007, 128). Sakız ile Midilli Kuzey Afrika'dan, Kıbrıs ile on iki adalardan Kos ve İleriye (Leros) ise hem Kuzey Afrika'dan hem de Mısır'dan getirilen siyah köleler için depo olarak kullanılıyordu (Frank, 2012, 421; Toledano, 1982, 128).

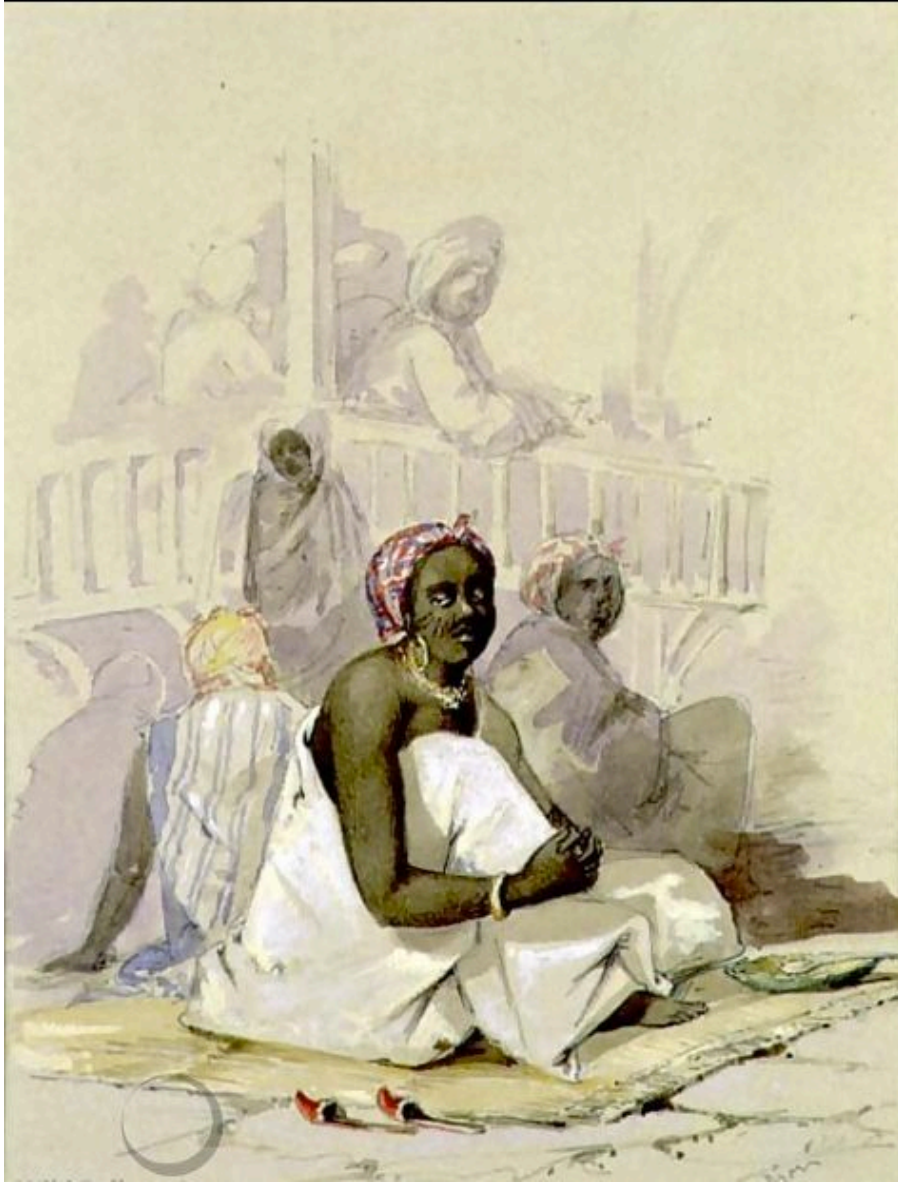
1830'larda buharlı gemilerin ortaya çıkması bütün deniz taşımacılığı ile birlikte köle ticaretini de kolaylaştırdı ve maliyetini düşürdü. Libya limanlarından köle ihracı artışını buna bağlayanlar var. Köleciliği her yerde ilga etmek için uluslararası seferberliğin güç kazandığı sırada teknolojik gelişmenin onun tersine gitmiş olması, tarihin başka bir garip cilvesi. Köle tüccarlarına hizmet vermekle itham edilen gemilerin bazıları Osmanlı devletine aitti, bazıları ise Mısır hıdivinin Aziziye şirketine aitti (Toledano 1982, 52-54). 1849'da Trablus-İzmir-İstanbul arasında sefer yapan Eser-i Cedid gemisinin büyük köle taşıyıcısı haline gelmesi Britanya dışişleri bakanı Lord Palmerston'un meclis konuşmalarında yer alır. Geminin İngiliz olan makine erbabı ve personeli böylece köleciliğe katılma suçu işlemiş oluyordu (Wright, 2007, 86). Hem İskenderiye'den İzmir ve İstanbul'a seferler yapan ve doğu Akdeniz'de insan-yük taşımacılığı ve posta hizmetlerini elinde tutan Avusturya Lloyd firması, hem Kuzey Afrika limanları ve İzmir'le İstanbul arasında gidip gelen İngiliz gemileri, Afrikalı köle kafileleri taşıyan tüccarlara göz yumarak hizmet veriyordu (Erdem, 2004, 172; Frank, 2012). Bu durumlar Batı Avrupa devletlerinin savundukları köleciliğe karşı politikaların özel ticari çıkarlar yüzünden bazen kendi uyrukları tarafından bile baltalandığını gösteriyordu.

ESİR PAZARI

Afrikalı köleler genellikle büyük Osmanlı şehirlerinin çoğunda bulunan esir pazarlarında son alıcısını bulurdu. Bu pazarlar, hem fiziksel yapı hem de başka ticari faaliyetlerde olduğu gibi devletin düzenlediği birer idari kurumdu. Başında kethüda, kapısında vergilerini toplayan esirhane emîni, şeyhi ve bir çavuşun emrinde çalışan kalabalık güvenlik kuvveti olurdu. 16. yüzyıldan itibaren İstanbul'dan başka Üsküdar'da da hem bir esir pazarı hem de çok patırtılı geçtiği anlaşılan haftalık açık arttırmalar vardı (Seng, 1996, 138). Bursa ve İzmir esir pazarları hakkında da ayrıntılı bilgiler bulunuyor. Esirci esnafı lonca olarak örgütlenmişti, ancak Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nin birinci cildindeki anlatımdan belli olduğu gibi eskiden beri dışardan bu işe bulaşanların sayısı çoktu ve bunlarla lonca esnafı arasında devamlı mücadele yaşanırdı. Bu yüzden İstanbul'da esir pazarından başka değişik yerlerde köle satışı yapılıyordu.

İstanbul'daki esir pazarının Fatih zamanından kaldığı, hatta belki Bizans'tan devralındığı üzerine fikirler var, ama birçok kaynakta konu edilen yakın tarihlerdeki binanın ancak 17. yüzyıl başlarında ortaya çıktığı anlaşıyor. Bu, Kapalı Çarşının Nuruosmaniye kapısına yakın, Tavuk Pazarı denen yerde bulunan, büyük bir avlunun etrafını çeviren dik dörtgen şeklinde tek girişli bir handı (White 1846, 2. cilt, 279080; Fisher, 1978, 153 ve devamı).¹² Avlunun üç yanı iki katlı satış yerleri ile çevriliydi. Az yükseklikte olan üst katta, esircilerin oturduğu bir verandanın arkasında kölelerin tutulduğu hücreler bulunuyordu. Bu hücrelerin ön tarafında Afrikalı kadınlar arka tarafında beyaz kadın köleler tutuluyordu. Doğu tarafındaki odalarda fiyatı düşük yeni gelmiş Afrikalı ve beyaz kadınlar bulunuyordu. Kuzey ve batı tarafı tecrübeli, ikinci veya üçüncü defa olarak satılan, elinden iş gelen, bu yüzden de fiyatı daha yüksek Afrikalı kadınlara ayrılmıştı (White 1846, 2. cilt, 281-285). Alt kat ise kemer altında karanlık mahzenlerden ibaretti ve düşük fiyatlı erkek esirlere ayrılmıştı. Etrafta açık arttırmaya konmuş esirleri peşinden gezdiren tellallar dolaşırdı. Avlunun ortasında ayrı bir yapıda küçük bir cami ile ona bitişik bir kahvehane, üstünde ise esirciler için yatma odaları vardı. Hava iyi olduğu zaman bu binanın yanındaki açıklıkta yere hasırlar seriliyor, yeni gelmiş Afrikalı kadınlar müşteriye gösterilmek üzere sıralar halinde oturtulurdu (Resim 2). White, Afrikalıların çoğunu Trab-lusgarp veya Tunus asıllı tüccarların oralardan getirdiğini söylüyor ve bu tüccarlarla bazı konuşmalarını aktarıyor.

¹² Esir Pazarının tam yeri, şimdiki Çemberlitaş ile Beyazıt tramvay duraklarının aşağı yukarı orta yerinde, yolun kuzey (sağ) tarafında Kapalıçarşıya bitişik olan mıntıka. Bu konuda bir çok belgeyi bir araya getiren web sitesi: <http://www.odalisques.com/blog/343762/>

Resim 2. Köle Pazarı

(Amadeo Preziosi, tuval, 1855, Victoria and Albert Museum, Londra)

Sanatçının gerçekçi fırçasından Afrika'dan yeni getirilip satışa sunulmuş kadınların yüzlerinde yerli kimliğin ifadesi olan dağlama işaretleri seçiliyor.

http://www.wikigallery.org/wiki/painting_232892/Amadeo-Preziosi/The-Slave-Market

16. yüzyılda kusurları veya meziyetleri açıkça görülsün diye kölelerin çıplak satıldığı anlaşıyor ama, o zaman aralarında fazla Afrikalı yoktu (Fisher, 1978, 153, alıntı). Sonradan en azından teşhirde bu konuda kısıtlamalar getirildi. 1800'lere gelindiğinde ise esircilerin müşterinin gözünü boyamak için kölelerini allayıp pullayıp pahalı elbiseler giydirecek göstermeleri, ama satıştan sonra o elbiseleri geri almaları, hilekarlık sayılmaya başlandı ve kölelerin çıkarıldıkları elbiselerle satılması kuralı getirildi. Bu sırada artık Kafkaslardan gelen köleler şehrin dışında, limana yakın olan Tophane Karabaş Camiinin yanında (şimdi Tophane Parkı olan yer) satılıyordu. Şehrin içinde Fatih Camii semtinde

kadın köleciler, evlerde daha kibar bir ortamda yeni gelmiş yüksek fiyatlı köleler veya ailelerin satışa çıkardığı ikinci elden köleler satıyordu.

Yabancı ziyaretçilerin bazıları, kölelerin kaçmamaları için alınan tedbirleri not etmekle birlikte, pazarda veya evlerde ilk defa olarak satışa çıkarılan kölelerin buna itiraz etmediğini, hatta neredeyse satılmaya gönüllü görüldüğünü şaşırarak gözlemler (örnek: White, 1846, 2, cilt, 290). Bu konuda Afrika köle ticaretinin bazı prensipleri aydınlatıcı olabilir. Büyük Sahra yollarının tüccarları ellerindeki köleleri pazara hazırlarken satışı bir kurtuluş umudu olarak görmeleri için onları en ağır şartlar altında tutar, bilerek kötü davranırdı. Esir pazarının günlük yaşayışı aynı durumun Osmanlı şehirlerinde son satış noktasına kadar devam ettiğini düşündürüyor. Nitekim, Tanzimat romanlarından öğrendiğimiz, az çok iyi yaşadıkları bir evden satışa çıkarılan cariye ve halayıklar için bu aksine bir felaketti.

İstanbul'daki ve Üsküdar'daki esir pazarları Sultan Abdülmecid tarafından 1846 yılında kapatıldı. Zamanın tarihçisi Ahmet Lütfi'ye göre bunu nedeni padişahın bundan böyle esirlerin daha insanî bir tarzda satılmasını arzu etmesiydi. Yoksa bu kapatma şehirdeki köle ticaretini engellemek için yapılmış değildi (Erdem, 2004, 123-127). Bu tarihten sonra devlet yıllarca Afrikalı köle satışları vergisini (Dersaadet zenciye rüsumu) iltizam yoluyla toplamaya devam etti. Kapatma kararı Avrupa baskısı olmadan alınmıştı ama Avrupa kamuoyunda sempati yaratma dileği bir etken olmuş olabilir. Ancak evlerden köle satışları devam etti, yirmi otuz yıl sonra Fatih'te, Tophane ve Galata'nın bazı yerlerinde yeniden pazar gibi satış yerleri ortaya çıktı. Cumhuriyetin kurulmasıyla şer'i hukukun kaldırılmasına kadar köle ve cariye satışları kanuniydi.

AFRİKALILARIN YENİ ÜLKELERİNDE TOPLUMSAL YAŞAMI

Afrikalıların şehirlerde kalabalık bir nüfus oluşturmaları 20. yüzyıl ortalarında birden sona erince Türkiye'deki eski toplu hayatlarından tanınmaz hale gelmiş tek tük izler kaldı. Şimdi o hayatı bu parçalardan hayal edip kurmaya çalışıyoruz. Afrikalılar ülkelerinden kendilerini bildikleri bir yaşta alındığına ve son satış yerlerine erginlik yaşlarında getirildiklerine göre, sayıca önemli oldukları yerlerde bir ölçüde kültürlerini yaşatmış olmaları olağan bir durum.

Topluluk hayatı üzerine en ayrıntılı bilgileri İzmir'de buluyoruz. 19. yüzyıl sonlarında İzmir, ev ve konaklarda hizmet veren Afrikalıdan başka bir de kendi başına yaşayan hatırı sayılır siyah nüfus barındırıyordu. Akdeniz ticareti yasaklanınca, İzmir bölgesi tüccarların elinden alınan yeni Afrikalıları yerleştirme bölgesi olarak seçilmişti. Bunların sahibi yoktu, veya sahipleri devletti. Müslüman mahalleleri içinde özel bölgelerde büyük sefalet içinde otururlardı. Günver Güneş'in aktardığı anılara göre Afrikalılar bu yerlerde etnik nitelik taşıyan ve Borno, Afini, Tagalı, Cengi gibi adlar taşıyan topluluklar oluşturuyordu (Güneş, 1999, 5).

Diller

Afrikalılar yalnız etnik kümeler oluşturmakla kalmıyor, aynı zamanda bazı Afrika dillerini yaygın olarak konuşuyordu. Bunlardan üç kısa örnek var elimizde. İkisini Boratav aktarıyor: Reşat Nuri Güntekin'in *Gökyüzü* romanında bir Afrikalı kişinin anlattığı efsanede geçen şarkı ile Sermet Muhtar Alus'un *İstanbul Ansiklopedisi*'nden nakaratlı bir dörtlük (Boratav, 1958, 22, 23). Üçüncü örnek ise İzmir'deki dana bayramı üstüne 1944'te yayınlanan bir yazıda bulunan kısa bir metin. Yakın zamana kadar İkiçeşme semtinde oturan bazı yaşlı Afrikalılar bu şarkının sözlerini hâlâ hatırlıyor, ama anlamını bilmiyorlardı (Güneş, 1999, 8). İstanbul ve İzmir'de yaygın olarak konuşulan ve yankıları 20. yüzyıl sonuna kadar gelen bu diller hangileriydi? Sözü edilen topluluklar bugünkü hangi Afrika kimliklerine yakın düşüyor?

Konuşulan Afrika dillerine Halit Ziya Uşaklıgil de çeşitli eserlerinde değinir. Anılarının ilk cildi *Kırk Yıl*'ın beşinci bölümde, eniştesinin on üç veya ön dört yaşında olması gereken Habeş kölesi Ziver'i anlatırken, şöyle yazar:

Harem İskelesine doğru bir bahçede oturan ve küçücük çanaklarda pek güzel yoğurt yapan yaşlı bir zenci kadın... Ziver'in Zenci kadınla bir türlü bitmeyen, benim anlamadığım bir dille, konuşmaları vardı.

İlginç olan, Ziver'in İzmir'den getirilmiş bir çocuk, yaşlı kadının ise İstanbul'un Üsküdar tarafının yerlisi olması. Demek ki iki şehirde de Habeş köleler arasında bu dilin anlaşılabilir çeşitlerini konuşan kuşaklar vardı, karşılaştıklarında birbirlerini seçip ilişki kurabiliyordu. Nadir Ağa anılarında, Mekke'de konağa getirildiğinde kölecinin kendisi için "Habeşçe" konuşur dediğini aktarır (Ertuğ, 1998, 49, 11). Bundan Habeşçe denen dilin Oromo olduğu akla geliyor.

İki başka dil hakkında ipuçlarını Güneş, dana bayramını anlatırken "kimsenin anlamını bilmediği Borno, Afini dilleriyle söylenen koşmalar ve şarkılar" (1999, 7) diyerek veriyor. Uşaklıgil de "Dilhoş Dadı" hikayesinde "Afnuca" dilinde söylenen dokunaklı şarkıları anlatır.

Bu isimler içinde anlamı en açık olanı "Borno". Boratav İzmir'de Bornu'dan gelenlerin sayısının çok yüksek olduğunu belirtir (1958, 12). Dilin kuzey Nijerya'nın doğusunda ve Çad'ın batısında konuşulan Kanuri olması çok kuvvetli ihtimal. İkincisini ise batı Afrika'nın en yaygın dili Hausa olarak anlamamız gerekir; "Afunu" kuzeybatı Nijerya'da Hausalar için eskiden yaygın olarak kullanılan başka bir isimdi (Tremearne, 1914, 418; internette bu konuda daha fazla bilgi bulunabilir). Öte yandan, Tagalı, Cengi gibi sözleri açmak için daha büyük bir çalışma gerekiyor.

Bahar kutlamaları, dana bayramı, tütsüleme törenleri: Kuzey Afrika etkeni

Afrikalıların İstanbul ve Ege bölgesi şehirlerindeki kültürel pratikleri üstüne en çok bilgi iki konu etrafında odaklanıyor: Birincisi, şehirlerde düzenledikleri kalabalık kutlamalar; ikincisi, kendi evlerinde veya zengin konaklarında tedavi, fal gibi amaçlarla düzenledikleri tütsüleme törenleri. Bu iki değişik tipte olay arasında kültürel ve dinsel bağlar olduğu görülüyor.

Afrikalıların eski kültürlerinin en iyi bilinen tarafı, açık alanlarında düzenledikleri bahar kutlamaları. Bunlar mayıs ayında büyük hazırlıklardan sonra yapılır, bir kaç gün sürer ve önce süslenerek gezdirilen bir dananın kesilmesi ve büyük kalabalığın katıldığı karnaval havasında bir gösteri ile sona ererdi. Güneş, İzmir'deki değişik Afrikalı topluluklarının bu bayramı ayrı yerlerde ve rekabet içinde düzenlediklerini ama tarihlemeyi peş peşe haftalara getirdiklerini ve birlikte sona erdirdiklerini aktarır. Boratav'ın konuştuğu Havva Nineye göre ise İzmir'de bu bahar festivalinden başka bir de kasım ayında düzenlenen güz festivali varmış. Şenliklere Afrikalı olmayan şehir halkından çok katılım olduğu halde, Güneş, İzmir gazetelerinde çok sert dille eleştirildiklerini gösteren alıntılar veriyor (1999, 9).

Kaynaklara göre bu kutlamalarda *godya* veya *kolbaşı* denen insanlara önemli pay düşüyordu. Aynı godyalar tedavi maksadıyla düzenlenen tütsüleme törenlerine katılıyordu. Kolbaşı sözü ise Afrikalıların lonca cinsinden bir örgütlenmesine işaret ediyor. Nitekim büyük şehirlerde dayanışma, düşkünlere yardım gibi işleri üstlendiğini öğreniyoruz. Kimi godya veya kolbaşının sürgün gibi ağır cezalara çarptırılmış olması, liderlik rollerinin ve dayanışma/bayram hazırlığı için harekete geçen Afrikalı ağlarının köle sahipleri tabakası tarafından pek sevilmediğini gösteriyor (Erdem, 2004, 219-220; Toledano, 2007, 238). 1860'lardan Girit anılarında Leylâ Saz da godyalardan olumsuz cümlelerle söz eder, cariyelerin "masumiyet" ve "sadakat"lerini ortadan kaldırdıklarını söyler (1974, 55).

Türkiye'deki Afrikalı kültürünü anlamamıza kuzey Afrika'daki köle toplulukları üzerine yazılanlar çok yardımcı oluyor. Batı Kuzey Afrika şehirlerinde siyah Afrikalıların *dar* veya *dîwân* diye anılan topluluk örgütlenmesi, İzmir'dekiler gibi Sahra altındaki bölge veya etnik grup esasına dayanıyordu (Dermenghem, 1954, 261-269).¹³ Köle topluluklarını âdetleri hem Sahra-altı hem de Kuzey Afrika'daki yerli Arap kültürünün özelliklerini taşıdığından, Hunwick bunların eski ve yeni öğelerden yaratılmış orijinal kültür sentezleri olabileceklerini düşünüyor (Hunwick, 1992 ve 2003). Böyle yeni kültür sentezleri bir yerden bir yere taşınıyordu. Osmanlı şehirlerine gönderilen kölelerin önce Tunus, Trablusgarp gibi şehirlerde bekletildiğini söylemiştik. Kaynaştırma yoluyla geliştirilen yeni âdetler daha Gat ve Gadamis gibi kervan durak yeri olan şehirlerden başlayarak eski kuşaklardan yeni kuşaklara gösteriliyor, başka yere götürülüyor, daha yeni sentezlerin yaratılması için ilham veriyordu. İstanbul Afrika kültürünün Kuzey Afrika'ya karşılıklı etkisi bile var. Tunus'taki köleler ocağı *stambali* İstanbullu bir hadım ağaya atfediliyor, siyah evliyalarından birinin ise Bornu'dan olduğu, ama İstanbul yoluyla geldiği söyleniyordu (Pâques, 1964, 482, 493).

Ege bölgesindeki kutlamaların eski bir tarihi olduğunu gösteren bir belge bulunuyor (Faroqhi, 1991). 1576 mart ayında İstanbul'dan Aydın'daki bey ve kadılara gönderilen bir hat, Afrikalı zenci ve azatlıların daha önceki yıllarda yaptığı kutlamalarda taşkınlıklar gösterip suç işlediğini, o yıl bu gös-

¹³ Aynı şey 19. yüzyılda Kahire'de çok büyük sayıdaki batı Afrikalı köle ve azatlılar için söz konusuydu (Walz, 2010).

terilere (herhalde yakındaki mayıs ayı ima ediliyor) izin verilmemesi gerektiğini belirtiyor. Faroqhi bu belgeden yola çıkarak 20. yüzyıla kadar değişik şekilleri görülen bu kutlamaları kölelerle sahipler tabakası arasındaki siyasal gerilimi ifade eden, ama aynı zamanda belki onu hafifleten bir temsili başkaldırı olarak yorumluyor. Toledano da bu şenliklerin hem sınıf hem kültür ayrımlarını temsil yoluyla ortaya koyduğunu, kısmen bu sınırların aşılmasını sağladığını düşünüyor (Toledano, 2007, 212-233). Ayrıca dana bayramı kutlamalarının yine mayıs ayında düzenlenen ve kurban gerektiren eski çağdan gelen Anastenarides törenlerine, İzmir'deki kutlamalarda sopalarla yapılan çılgın dansların da (Güneş, 1999, 8, 10) Brezilya'daki Afrikalıların kültüründe bulunan *capoeira* danslarına veya *candomblé* geleneklerine benzerliklerine dikkati çekiyor. Benzer dansların Tunus'taki Afrikalılar arasında da olduğunu biliyoruz.

Afrikalıların teşhis ve tedavi maksadıyla düzenlediği tütsü yakma törenlerinde bahar kutlamalarında bulunan bazı öğeler tekrar karşımıza çıkıyor. Osmanlı şehirlerinde büyü ve afsun Afrikalılara özgü işlerden biriydi. Köle veya azatlılar bu hizmetleri efendilerine veya başka ailelere veriyordu. Aileler kendi fertleri için bu törenleri bazen kendi başına yaşayan kolbaşı veya godyaların evinde düzenletiyordu. Bu evlerin dinsel bir ağırlık taşıdığı çeşitli kaynaklarda "ocak" diye anılmalarından belli oluyor (Boratav, 1958, 18). Çevredekinden çok değişik dans, müzik, ve tutulma olaylarıyla dikkati çeken, bol yemek ve içecek sunulduğu için birer ziyafet görünümü alan bu toplantıları kaynaklar *Arap düğünü* diye zikrediyor. Saydığımız öğelerin her biri Afrikalıların kültür kökenleri üzerine tanıklıklar getiriyor.

Benzer edimleri Akdeniz çevresinin başka Sahra-altı kökenli topluluklarında buluyoruz. Kahirre'nin Takruri veya Takarna diye anılan büyük Batı Afrikalı topluluğu aynı şekilde tütsüleme törenleri düzenliyor, *godiya*, *kudiyat* gibi isimler taşıyan insanlar onlarda yine göze çarpıyordu. Bunlardan meşhur olanların Nijerya'nın Kano şehri asıllı olduğu söylenirdi (Walz, 2006, 110-112). Girit adasındaki Afrikalılar da tütsüleme törenleri ve bahar kutlamaları yapıyordu (Saz, 1974, 55-58, 286). Girit'teki mayıs kutlamalarında koç kurban ediliyor, ayrıca Tunus'taki Afrikalılar arasında olduğu gibi türbe ziyaretleri içeriyordu (Ferguson, 182-183). Boratav'ın yazdıklarından öğrendiğimize göre, siyah evliyalar ve türbe ziyaretleri İzmir'deki Afrikalılar arasında da önem taşıyordu (Boratav, 1958, 10), konunun bu yanı daha yakın tarihli yayınlarda ihmal edilmiş görünüyor.

Hausa kültür kaynakları: boru, baba, godya, tütsü

Bugünkü kuzey Nijerya'da ve Nijer Cumhuriyetinde, birbirine komşu bölgelerde, hatta yer yer iç içe yaşayan Hausa ve Songay-Zarma halkları arasında bir ruh-güçler kavramına rastlanıyor. Hausalar arasında *bori*, Songay-Zarma dilinde ise *holey* denen bu ruh-güçler birer isim taşıyan, insanüstü ama insana benzer özellikler taşıyan, belirli huyu ve eğilimleri olan kişilikler olarak belirirler. Bunlar hakkında hikayeler anlatılır; kimisi kadın, kimisi erkek, kimisi ise çocuktur. Büyüyüp yaşlanmazlar

ama aralarında akrabalık veya evlilik ilişkileri olduğu düşünülür. Ruh-güçlerin sayısı sınırlı değil, zaman içinde yenileri ortaya çıkar, hatta yeni sınıf *boriler* belirir. Yeni *borileri* kutlayan insanlar bazen farklı bir mezhep yaratmış olur, ortaya bir ocak topluluğu daha çıkar. Dinsel edimde değişim, evrim ve çeşitleme bu dinsel anlayışın en baştan merkezinde yer alır.

Ruh-güçler toplumla iç içe olduklarından insanların hayatını da etkiler. Birçok hastalık veya yaşanan önemli sıkıntılar bunlardan birinin gazabına atfedilir. Verdikleri belaların niteliği ruh-güçlerin kişiliklerine özgü olur, ama insanın yeni derdi olduğu zaman ona hangi ruh-gücün neden olduğunu keşfetmek ayın uzmanlarının işidir. Derdin devası da yine ancak ruhlar dünyasıyla ilişki kurarak öğrenilebilir. Bu ilişki belli bir usulle kurulur. Bir ruh-güç belli bir insanı kendine aracı olarak seçer, onu zaman zaman tutar. Ama bu kendi kendine olmaz. Düzenlenen törenlerde katılanlar belirlenmiş bitkilerden tütsülerle, danslarla ve davul ritimleriyle ruh-gücü aracısına gelmeye ikna ederler. Gücün geldiği aracının çıkardığı seslerden anlaşılır. Onun yerine geçer, ağzından konuşur. Böylece başkalarına belli bir ruh-güçle sözlü bağlantı imkânı doğar. Ruh-güç hazır bulunanlara gelecekte olacakları söyleyebilir, tabii afetlere karşı uyarabilir; bir hastalığın kendisi veya başka bir güç tarafından verildiğini ifşa edebilir; çare olarak ne yapılması gerektiğini belirtir. Aracı tıksırınca gücün gittiği belli olur, kişi yeniden insan kimliğini kazanır. Aynı aracı insan, bir kaç değişik ruh-güce konak olabilir, onları aynı toplantıda peş peşe ağırlayabilir. Aracı insan, bir ruh-gücün kudretindeyken kendisini kontrol edemez, zarar göreceği şeyler yapabilir. Kendini yerden yere vuran, kuyuya atan, kemiğini kıran, sonra bundan ölen aracı örneklerini Trablusgarp'ta buluyoruz. Ruh-güç gittikten sonra ise, kişi söylediklerini veya yaptıklarını hatırlamaz. Benzer anlayışlar Afrika'nın (veya dünyanın) başka yerlerinde yok değil, ama Türkiye'de ilişkiyi gösteren Hausa dilinden sözcükler buluyoruz.

Bunların başında *bori* sözcüğü geliyor. Bu kelimeyi Türkiye'de “boru” şeklinde buluyoruz. Ruh-gücün aracısına gelmesi “borusu tuttu” diye ifade ediliyor. İstanbul'da aynı anlamda “babası tuttu” deniyor; Hausa dünyasında *bori* güçleri bir kaç büyük sınıfa ayrılır. Bunlar arasındaki en önemli sınıfın adı *Baba*'dır (Tremearne, 1914, 296). Bu iki kelimenin Türkçe'ye Hausa dilinden geldiğine şüphe olamaz.

Hausa kavrayışında *Bori* gücünün aracısına geçmesi—Türkçe'de “tutma” diye anlatılan olay—ata binmek olarak da düşünülür. Aracı insan, *bori* gücünün “bineği”dir. Bu Afrika'nın başka yerlerinde de rastlanan bir imge. Ancak Hausa dünyası ile Türkiye'de karşılaştığımız olaylar arasında daha yakın bir ilişki var. Hausa dilinde *borinin* bineği olan insanlara, kadınsa *godiya* (“kısırak”) erkekse *doki* (“at”) deniyor.¹⁴ Birinci sözcük Türkçedeki “godya”nın kaynağı olmalı. Aynı şekilde, *borinin* aracısı olan insana “binme”si cinsel bir nüans taşıyor. Bunun yankısını kaynaklarda törenlerde tutulmuş kadınlara

¹⁴ Tremearne (1914, 275); Bu sözcükler Hausa sözlüklerde bulunabilir. Hausa dilinde *bori* gücüne tutulacak payeye erişmiş her kadına *godiya* denir. Sırlara daha çok vakıf, rahibe gibi olanlara *may-bori* (çoğul *masu-*) “bori sahibi” denir.

“gelin” denmesinde buluyoruz (Garnett , 1891, 416; Boratav, 1958, 21), *Arap düğünü* deyimi belki aynı düşüncenin izini taşıyor.

Kaynaklarda karşılaştığımız *miyanka*, *mayanga*, *mayanka* gibi bir kelime daha var. Hem “ocak” hem o ocağa bağlı olup tütsü yapmak için çağrılan kadınlar; boruya tutulacak kadının içtiği şerbet; perilerin bulunduğu yer, veya kurbanın kesildiği yer gibi değişik anlamlar veriliyor (Boratav, 1958, 19, 20 , 21). Bu sözcüğün de Hausa’dan geldiğini düşünüyorum. Hausa dilinde *yanka* bir ruha adanan kurban demek (Tremearne, 1914, 231), *ma* ise yer gösteren bir ön takı; *ma-yanka* adak yeri, kurban kesilen yer oluyor.¹⁵

Hausa *bori* anlayışına büyük benzerlikleri tutulma olayında buluyoruz. Leylâ Saz, “baba”ya tutulmayı şöyle betimler:

mangala attığı tütsü odayı keskin ve kesif bir dumanla doldururken o da avuçlarını yere sürerek bed bed seslerle homurdanır ve böylece güya perileri davet eder, kendini yerden yere vururmuş. Bu arada kâh kadın kâh erkek sesleriyle orada bulunanlara emirler verirlermiş (1974, 56)

Hazır bulunduğu sahnede ise etraftakilerin sahan kapaklarını takırdatma; şamata etme; tutulacak genç kadının başını tartaklama; mangala günlük, adaçayı, ellerine ne geçerse atma eylemleriyle “baba”nın gelişini tetiklemiş olduklarını açıklar. Bunlar Hausa ülkesinde *borinin* bineğine gelmesi için yapılan hareketlere çok yakın.

Reşat Nuri Güntekin *Miskinler Tekkesi*’nde dana bayramı üstüne, “Bayram yapılmaz, dananın kanı akıtılmazsa başı kesik bir Arap gelerek insanları rahatsız edecek ve şehre hastalık bulaşacak” dedirir. Bunun da Hausa dinsel imgeleminin parçası olduğunu öğreniyoruz. Boratav’ın İzmir’de Afrikalıların ziyaret ettiğini söylediği yedi siyah evliyadan ilkinin adı “Kesikbaş”. (Boratav, 1958, 10). Siyah evlilerle *bori*’lerin ilişkisi seziliyor ama eldeki bilgilerden bir açıklık kazanamıyoruz.

Kuzey Nijerya’da geçirdiği yıllarda Hausa dilini öğrenip kültürleri üzerine eserler yayınlayan A.J.N. Tremearne, ardından Kuzey Afrika’daki Hausa kökenli Afrikalıların *bori* pratikleri üstüne araştırmalar yapmış, en önemli son kitabını o konuda yayınlamıştı (Tremearne, 1914). 500 sayfalık bu kitapta teker teker betimlenen Tunus ve Trablusgarp’taki Afrikalıların 240’tan fazla *borisini* Türkiye’de bulamıyoruz ama karşılaştırmalı bilgiler Türkiye’deki kültür tarihi araştırmaları için çok yararlı.

Türkiye’deki kaynaklarda iki tane ruh-güç adı buluyoruz: Yavvru Bey’le Rüküş Hanım. Değişik imlalarla yazılan bu isimleri herhalde söyleyenler yazıya geçirilmesi zor şekillerde telaffuz etmişler. Konya’dan aktarılan açıklamaya göre bunlar karı koca iki peri (Boratav, 1958, 21). Saz ise aksine bunları kardeş diye veriyor. Ama “boru” veya “baba”ların sayısı ikiden fazla olmalı. “Babalar”, “periler”, “sesler” gibi ısrarlı çoğullar, aynı genç kadının bu sefer “dayı mı amca mı sakallı” bir üçüncü “ba-

¹⁵ *Mayanka* veya *meyanka* sözcüğüne Hausa sözlükleri boynun ön tarafı, “kasap”, “bıçak”, “mezbaha” gibi değişik anlamlar da veriyor. Bunların hepsi “kesme” anlamındaki *yan* kökünden geliyor.

ba"ya da tutulmasıyla teyit ediliyor ama onun adını öğrenemiyoruz. Boratav, andığımız yedi siyah evliyanın kardeş olduğun söylüyor; onların da bir "amcası" var, adı Salih Baba.

Hausa dünyasında, *godiyaların* tutuldukları zaman giydikleri elbiselerin renkleri, hareket ve davranışları, ellerinde tuttukları nesneler, sesleri, talep ettikleri kurbanlar gibi öğeler, genel geçer kültür özellikleri değil, onlara binen ruh-gücün özel kişiliğinden kaynaklanan ayırıcı nitelikler. Sözelimi, boğayı en önemli erkek *bori* güçlerinden biri olan Yerima'nın talep ettiği belirtiliyor (bu *borinin* bir başka adı Murukaşe; Tremearne, 1914, 303). Afrika'da yaygın olan kurbanlık hayvanlar keçi veya tavuk ama, öbür *boriler* bu hayvanları talep ettikleri zaman da, onlar için kara, kırmızı, ak, tüyü az gibi daha özel nitelikler belirtiyor. Böyle belirli nitelemeleri Girit'te de buluyoruz. Saz'ın babalı cariyesi de, değişik seslerle işaretlediği farklı tutmalarında "kara gözlü" (koyun cinsi), "bensiz karatavuk", "al renginde ipekli entarilik", "şerbetlik şeker" gibi şeyler talep ediyor. Bunlar, hüviyeti teşhis edilebilecek belli güçlerin nitelikleri gibi duruyor. Bu yüzden, Yavru Bey ile Rüküş Hanım adlarının arkasında keşfedilmesi mümkün belirli Hausa *bori* adlarının bulunduğunu düşünmek, onlara Türkçe etimolojilerle anlam yakıştırmaktan daha makul olur; *bori*'den boru'ya geçişte olduğu gibi, anlamca tuhaf sonuç veren ama telaffuzu kolaylaştıran bir kayma gerçekleşmiş gibi görünüyor. Bu ihtimali adların temsil ettiği şeylerle yakıştırılan Türkçe anlamlar arasındaki toptan uyumsuzluk akla getiriyor. Yoksa yeni yaşama koşulları altında eskiden var olmayan ruh-güçlerin ortaya çıktığı doğrudur. 1930'larda Nijer'den çıkıp uzak yerlerde çalışmaya giden Songay göçmenleri peşinden sürüklemiş olan yeni *hauka* güçleri buna iyi bir örnek olabilir.¹⁶

KÖLE VE AZATLIKTAN VATANDAŞLIĞA

Tanzimat döneminin ikinci yarısında Osmanlı devleti köleliği azaltmak için denizaşırı köle ithalatını kısıtlayacak tedbirler aldı. Ancak yaygın bir kaniya göre bunlar Avrupa kamuoyunu yatıştırmak için gönülsüzce yapılmış girişimlerdi, çünkü ne o zaman ne de daha sonra devlet adamlarının çoğunda kölelik kurumuna temel bir itiraz sezilmiyor. Erdem, Abdülmecit'in 1857 yılında siyah köle dış ticaretini yasaklamasını dönüm noktası olarak görüyor (2004, 138-145). Bu tarihte önemli bir dönüm noktası yaşanmış, Mustafa Reşit Paşa veziriazamlığa dönmüştü. Sahra-altı'ndan Trablusgarp'a siyah köle ithalini yasaklamak ilk girişimlerinden biri oldu. Bunun için Trablusgarp, Mısır ve Bağdat valilerine fermanlar, onların peşinden de önemli köle ticareti limanlarına destekleyici tamimler gönderildi.

¹⁶ Antropolog ve büyük sinema öncüsü Jean Rouch'un en ünlü filmlerinden biri olan *Les maîtres fous* (1955), Gana'da yaşayan Songay-Zarma göçmenler arasında gerçekleştirdiği *hauka* ruh-güç tutma celselerinin belgesel çekimleri üzerine kurulu bir yapıt. Bunlar *bori-hole*'in yeni bir cinsi, bu yüzden film Türkiye'deki "baba tutma" olayının nasıl bir şey olabileceğini tasavvur etmek için seyredilebilir, bunların niye dışardan bakan gözlemciler arasında hayret ve korku yarattığını kavramaya da yardım edebilir. Hausa ve Songay dini pratikleri üzerine elbette daha yakın tarihli son derece geniş bir yayın listesi bulunuyor, ama burada konuya en yakın bulduğum Tramearne ile kendimi kısıtladım. Rouch'un kendi yayınlarından başka, Jacqueline Mongouga-Nicolas'nin *Ambivalence et culte de possession* (1972) ve Fremont Besmer'in *Horses, Musicians, and Gods* (1983) adlı kitaplarına da bakılabilir.

Eğer vilayete getirilen siyah köleler olursa, sahiplerinin elinden alınarak serbest bırakılacaklardı. Ama kanun bu tarihten önce Osmanlı sınırları içinde bulunan siyah köleler konusuna dokunmuyor, sahiplerinin bunları elden ele satma hakkına da değişiklik getirmiyordu. Bir de beyaz köle yani Kafkasyalı cariye ticareti bu kararın tamamen dışında bırakılmıştı.

Fermanın bir etkisi, Sahra altından gelen köle kervanlarının bir kısmını Trablusgarp yerine doğuya, Mısır'a, bir kısmını ise batıya, Cezayir'e, yöneltmek oldu. Yeni köleler sonra yine İskenderiye veya başka yerlerden İzmir ve İstanbul'a sevk ediliyorlardı (Toledano, 1982, 212). Bu iş, Akdeniz gemi yolları için sahte vesikalar kullanarak yapılıyordu. Ama doğrudan Bingazi ve Trablusgarp'tan köle gönderiminin de devam ettiğini, hatta yerli Osmanlı idarecilerinin buna bulaştığını gösteren belgeler de var.

İkinci anlamlı adım olarak 1976'da Mithat Paşanın hazırlanan Kanun-i Esasi'nin taslağına köle ticaretinin toptan yasaklandığına dair bir madde koymak istemesini görebiliriz. Bu taslağa göre, tebaaya örnek olmak üzere saraydaki bütün köleler de serbest bırakılacaktı. Ne var ki bu madde Kanun-i Esasi'ye giremedi, yeni padişah II. Abdülhamit bunu taslaktan çıkarttırdı (R. H. Davidson'dan naklen Toledano, 1982, 231). Böyle bir başlangıç, padişahın uzun saltanat dönemi boyunca sürecek olan kölelik kurumunda değişikliğe karşı tavrın habercisiydi. Buna rağmen, 1880'de Osmanlı devleti Britanya ile bir köle ticareti anlaşması imzaladı (Toledano, 1982, 236). Aslında bu anlaşma kanunen yeni bir durum yaratmıyordu, Akdeniz'de siyah köle ticareti zaten yasaklanmıştı. Ama Britanya donanması gemilerine şüphe üzerine Osmanlı gemilerinde arama yapma, taşınan köle bulursa serbest bırakma hakkı veriyordu, yani kaçakçılığı engelleme amaçlıydı. Bu yüzden yankıları derin oldu.¹⁷

1880 anlaşması Libya limanlarında—1857 fermanından sonra olduğu gibi—tüccarların elinden feshedilmiş binlerce ticaret kölesinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu durumda ortaya çıkan sorun, kölelik hukuki kurum olarak devam ettiğinden, bunların sahtekarlıkla yeniden köleleştirilip satılmasını önlemektir. Abdülhamid bu serbest bırakılması gereken köleleştirilmiş insanların İzmir ve İstanbul'a getirilmesine karar verdi. Daha doğru olanı, bunların Orta veya Batı Afrika'daki ülkelerine geri gönderilmeleri olurdu ama, belki Sahra yolculuğunun zorluğundan bu alternatif seçilmedi. Ege'ye getirilen bu insanlar orduya ve başka devlet işlerine alındılar, kimisi Ege'de çiftliklere yerleştirildi. Böylece 1880 anlaşması, siyah Afrikalıların bağımlı insanlar olarak büyük sayıda Ege bölgesine toplu girişi için yeni bir vesile oldu.¹⁸

¹⁷ Britanya buna benzer ikili anlaşmaları köleliği ilga etmiş olan hemen bütün Avrupa devletleri ile yapmıştı, çünkü en büyük donanmanın sahibi olması uluslararası köle kaçakçılığının polisi olmasına makul kılıyordu, ama Osmanlı devleti köleliğe tavrı başka olduğundan anlaşma imzalamaya yanaşmamıştı.

¹⁸ Aydın valisinin 1890'larda Dahiliye nazırına gönderdiği bir raporda gönderilen azatlı kölelerin İzmir ve çevresinde ilkokula (çoğunun çocuk olduğunu hatırlayalım), Bahriye'nin sanayi alanlarına veya askeri bandolara gönderildiği belirtiliyor. Azatlı kadınlar Müslüman evlerine hizmetçi olarak verilmişti (Toledano, 1982, 247). Afrika'dan getirilenler yerli Afrikalılarla evlenmeye ve kendilerine vilayetçe bağlanan topraklar üzerinde ev kurmaya teşvik ediliyordu ama, tapu verilip verilmediği belli değil.

1889 yılında Osmanlı devleti Köleliğe Karşı Brüksel Konferansına katılımcı olarak davet edilince, II. Abdülhamid orada karşılaşacağı olası eleştirilerin önünü almak için konferans öncesinde köle ticaretini yasaklayan yeni bir kanun çıkarttı. Bu kanunda da değişik bir hüküm getirilmiyordu. Yenilikler 1908'de Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra geldi. Padişaha ait sayıları kabarık köleler azat edildi; haremağalarının sayısı azaltıldı, protokoldeki yüksek sıraları kaldırıldı ve görünürlükleri azaltıldı (Erdem 2004, 188). 1909'da ise, nihayet, beyaz köle dış ticaretini de yasaklayan bir kanun çıkarıldı.

Çıkarılan kanun ve anlaşmalara rağmen, siyasi sınıfın bu dönemde köleliğe karşı bir kanaat taşımadığı anlaşıyor. Saraydan başlayarak, nüfuzlu kimseler şahsen yeni köleler almaya devam ediyordu. Mesela saraydaki Afrikalı hadım ağaların kaydını veren 1903 tarihli deftere göre, saraya sadece yeni hadım çocuklar alınmamış, hadım sayısı eskisine göre üç misline yakın artırılmıştı (Toledano, 1984).¹⁹ Görevi köle ithalatına karşı kanunların uygulanmasını denetlemek olan Dahiliye Nezaretinde bile, nazır vekili olan Ahmet Refik Paşa'nın kendisi 1893 yılında ithal edilmiş köleler satın almıştı (Toledano, 1998, 35).

¹⁹ Hadım ağalar Afrikalı kölelerin oluşturduğu katmanlaşma içinde doruğu temsil ediyordu (Zilfi, 2010, 136). Kızlar Ağası Beşir Ağanın 18. yüzyılda Osmanlı devletinin en zengin ve kudretli insanı olduğu iddia edilmiştir (Hathaway, 2005). Ama çocukken uğradıkları dehşet verici eksiltmeden başka, kara olmaları derin düşmanlıkla karşılaşmalarına yol açıyordu. Ayrıca hayatlarının sonuna kadar sarayın emirleri altında ve müsadereye açıldılar. Azat edilmiş olmaları normal bir emeklilik sağlamıyordu. Hadımların Nubya ve Habeş ülkelerindeki manastırlarda iğdiş edildikten sonra ithal edildikleri tekrarlanır ama, bu ameliyatın yapıldığı manastırlar arasında Abu Tig (Millant, 1908, 227) ve Abu Girge (Toledano, 1984, 383) vardı. Biri Kahire'nin 400 kilometre, öbürü ise sadece 200 kilometre güneyinde kalır; Mısır'ın hakimiyet alanı içindeydiler. Ayrıca iğdiş edilmiş köle çocuklar İstanbul'a 19. yüzyılda sadece Mısır, Hicaz veya Yemen'den değil, daha çok Libya limanları yolu ile orta ve batı Afrika'dan da getiriliyordu. II. Abdülhamid saltanatında saraya alınmış olanların yüzde doksanının Arabistan'dan çıktığı doğru ama bu padişahın kendi tercihi ve politikası yüzündendi—Nadir Ağa'nın Mekke'de bir konağa alınmışken nasıl İstanbul'daki saray için seçildiğini anlatan hikayesi için bkz. Ertuğ 1998. Konaklarda Trablusgarp'tan getirilen Bornu hadımları ün salmıştı. İşin kârı o kadar fazlaydı ki, Bagirmi, Zinder gibi komşu sultanlıklar Bornu'yu taklit ederek Sahra aşırı pazar için köle üretmeye başlamıştı. Hadımlaştırma ameliyatları Hausa şehir devletlerinde de yapılıyordu. Kano 15 yüzyıldan beri—bazıları epey güneyindeki Nupe'den getirilen—hadım çocukları hem yerli saraylarda alıkoyuyor de hem ihraç ediyordu (Hunwick, 1992; La Rue 2003, 33). Bunlar hep Müslüman hükümetleri olduğundan, hadım ameliyatları da, bu çocukların sonra ticareti de toptan şer'i yasağa aykırı düşüyordu ama, Osmanlılar arasında konu hiç mesele edilmedi. Bornu'yu ziyaret etmiş olan 19. yüzyıl gezginleri H. Barth ve G. Nachtigal iğdiş ameliyatı geçirmiş çocuklar arasında yüzde doksana varan ölüm oranı bildirir. Başka yerlerde en iyimser tahminler üçte ikisinin öldüğü. Ancak sağ kalan çocukların satış fiyatı buna paralel daha fazla olurdu. Bunlar kervanlarda ihtimamla develer üzerine taşınır, büyük Osmanlı şehirlerine en değerli mal olarak varırdı. Hadım ameliyatları daha batıda, şimdiki Burkina Faso ile kuzey Gana'ya yayılmış olan Mose-Dagomba krallıklarında da yapılıyor, ürünleri İstanbul'a kadar satılıyordu. Yıllar önce Burkina'daki ilk alan araştırmamı yaparken 19. yüzyıl sonlarının en önemli hadımlaştırma merkezinin yaşadığım yere çok yakın olduğunu, buradan İstanbul'a hadım çocuklar gönderildiğini öğrendiğim zaman şaşırmıştım. Bu yerlerin Osmanlı ülkesi ile ilişkileri konusunda merakımın başlangıcı oldu. Bu konunun daha etraflı olarak başka yerde ele alınması gerekiyor.

18. yüzyıl başı

18. yüzyıl

20. yüzyıl

Resim 3. M. İzzedin'in çizgisinden Afrikalı harem ağaları (1962)

Köleliğin ilgası konusunda bir girişim oldu ama sonuçsuz kaldı. 1882'de Şura-yı Devletin hazırladığı bir kanun taslağında bir "hürriyet ilmühaberi" çıkarılması tasarısı yer alıyordu (Erdem, 2004, 174). Bir insanın üstünde başka bir insanın mülkiyet hakkı olamayacağını, herkesin serbest olduğunu ilan edecekti. Bu kanun geçmiş olsaydı Osmanlı devleti de köleliğin kanunla ilgası yolunda 1794'te başlamış olan büyük dünya hareketine katılmış olacaktı.²⁰ 1880'lere geldiğinde artık Avrupa ve Amerika kıtasındaki bütün devletler böyle evrensel geçerliği olan birer kanun çıkarmıştı (bazıları iç kavgalarla, hatta ABD İç Savaşında olduğu gibi kan ve ateş pahasına). Ama II. Abdülhamit bu taslağı da geri çevirdi. Erdem'in belirttiği gibi, Osmanlı devletinde kölelik hukuki statü ve kurum olarak hiçbir zaman lağvedilmedi (2004, 123).²¹

Köleliği lağveden bir kanun çıkartmak yerine, köle ithalatı durdurulunca zaten azatlık kurumunun kendiliğinden toplumda köleliği yavaş yavaş ortadan kaldıracağı söylendi. Ama bu dönemi ve

²⁰ Fransız İhtilali Ulusal Meclisinin 4 şubat 1794'te aldığı köleliği ilga ve eşit vatandaşlık kararı, hem metropol hem de kolonileri kapsamı ve Siyahları zikretmesi bakımından dünya devletleri arasında bir ilkti. Meclis, kararı Saint Domingue adasında (Haiti) isyan halinde olan siyah kölelerin isteklerini ileten üç kişilik temsil heyetini dinledikten sonra oylamıştı.

²¹ Köleliğin yaşayan bir kurum olarak ne kadar yakın zamanlara kadar geldiğini öğrenmek şimdiki kuşaklar için bir hayret konusu. Olpak (1995) bir akrabasının 1923'te İstanbullu bir aileye satılmış olduğunu yazar. Ailenin geri kalan fertleri ise 1926'da serbest bırakılmış. Ama o tarihten önce şer'i hukuk geçersiz kılındığından köleler üzerindeki mülkiyet hakkının artık zaten infaz edilemez olması gerekirdi.

Afrikalılar konusunda Cumhuriyet rejimine bıraktığı mirası değerlendirirken önemli bir noktayı gözden kaçırmamak gerekiyor: Şer'i hukuktaki azatlık kurumu ile günümüzde vazgeçilmez insan hakkı olarak görülen köleliğin ilgası (*abolition*) aynı şey değildir. Birincisi, azat etme, özel mülkiyet hakkından doğan ve sadece köle sahibinin elinde bulunan bir imtiyazdı. İkincisi, sonuç olarak da vatandaş eşitliği değil, köle sahibi ile azat edilmiş köle arasında *vela* denen yeni bir hukuki bağımlılık yarattı. *Vela* ilişkisi hukuken bu iki kişinin varislerine, kuşaktan kuşağa aktarılarak, bir son konamayacak şekilde devam eder. Bu yüzden azat belgelerinde daima köle sahibinin varislerinin hakkını gözeten "hakk-ı veladan gayrı" kaydı düşülürdü. Azatlık, köleyi özgür kılmaz, ancak bir bağımlılık statüsünden başka bir bağımlılık statüsüne taşırdı. Bu bakımdan, Osmanlı devrinden kalma belgelerde ve resmi açıklamalarda köle kelimesinin yanına hemen daima "ve azatlılar" kategorisinin eklenmiş olması anlamlıdır.

Azatlı statüsünü miras almış bir kişinin köle sahibinin mirasçılarıyla bağıni koparması, ancak bu ilişkinin unutulması, temasın kesilmesi veya artık hayatta mirasçı kalmaması gibi gelişmelerle mümkündür. Bu da Afrikalılardan ziyade beyaz tenli eski köleler için mümkündür. Siyah tenli olunca bağımlılığın hatırası ayakta kalıyor, hatta bazen kalmasa bile varsayılıyor, bu yüzden de yeniden köleleştirilme gibi ihtimaller doğuruyordu.

Köleliğin ilgası ve böylece felsefi dayanağı olan insan eşitliği prensibinin hayat bulması için, azatlık kurumunun özellikle teşhis edilerek öbür bağımlılık şartları ile birlikte kaldırılması gerekirdi. Ancak bu olmadı. Dış köle kaynakları kuruyunca, "çocuk icarı" gibi yeni formüller (Dayar, 2014), şer'i kanunun kaldırılmasından sonra ise "besleme", "evlatlık" gibi biraz örtülü deyimler altında nesneleri içerden temin edilen "kölemsi" bağımlılıklar devam etti. Bunların en büyük hedefi Afrikalıların genç nesilleri oldu.

Kanunun vermediğini köleler bazen karşı koyarak elde etmeye çalıştılar. 19. yüzyılda kırsal alanlarda çalışan Çerkez köleler Trakya bölgesinde bir çok toplu direnme gösterisi yaptı (Toledano, 1982, 162, 172). Toplu hareket imkânını daha az bulan her yaştan Afrikalı kadınlar ise ya kişisel firarla ya da kundakçılık gibi şiddet içeren yollardan serbestlik arzuslarını ifade ettiler ve uygulamaya koydular. Bu konuda günümüzde yeni bir araştırma alanı açılıyor (Toledano, 2007; Erdem, 2010; Türker, 2011; Özdemir, 2014)

21. YÜZYILDA SAHRA ALTI AFRİKA'DAN TÜRKİYE'YE GÖÇ

Şimdi yeni bir küresel çağda yaşıyoruz. Yeni bir dünya ve onun içinde de yeni bir Türkiye var. Son zamanların Afrika göçü bu şartlarda 1990'lı yılların sonlarında başladı. Bu gelişme, Afrika ülkeleriyle artan eğitim ve diplomasi ilişkilerinin ve Türkiye'nin bölgesel iktisadi konumunda değişimin hem ürünü hem göstergesi sayılabilir. Yeni göç dalgasının öncüleri 1980'li yıllarda beliren üniversite öğrencileri oldu. Afrika ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıkları son elli yıl içinde kendi üniversitelerini

geliştirirken bir yandan da yüksek eğitim için yurt dışına çok öğrenci gönderdiler. Başında bunlar en çok eski metropol ülkeye yönelikti: Fransa, Britanya ve Belçika. Birazı ise başka Avrupa ülkelerine, ABD'ye, ve Afrikalı öğrencilere teknik alanda burslar veren Sovyetler Birliği ile Doğu Avrupa ülkelere yöneldi. Durum 1980'lerde değişti. Dünyanın yeni beliren merkezleri, Çin, Malezya, Hindistan, bir de petrol gelirleri ve küresel İslâmi ağların yarattığı fırsatlarla Körfez ülkeleri ve Mısır, Afrikalı öğrenci çekmeye başladı (Bredeloup, 2014, Morais, 2014). Türkiye'ye o yıllarda gelen bir çok Afrikalı öğrenci İslâmi Kalkınma Bankasının burslarından yararlanmıştı. Ama bu yol açıldıktan sonra, aynı ailelerin veya tanıdıkların ikinci veya üçüncü bir genci, bu sefer masraflarını kendileri karşılayarak gönderdikleri oldu. Böylece İstanbul ve Ankara'da ilk küçük siyah Afrikalı toplulukları meydana geldi. Afrikalı göçmenler üzerine ilk araştırmalardan birini yapmış olan Öcal'ın tezinde aktardığı sözlü anı alıntılarında bu üniversite öğrencisi çevresi yansır (2005). Zamanla büyüyen Afrika göçüne katkıları, hem "zincirleme göç" denen sürecin ilk halkalarını oluşturmaları hem de bazılarının mezuniyetten sonra Türkiye'de kalıp evlenerek ve yurttaş olarak daha sonra gelen hemşerilerine kolaylık sağlayabilmeleri oldu. Sahra altı ülkeleri vatandaşlarının Türkiye'de kurduğu dayanışma derneklerinin liderleri genellikle iyi Türkçe bilen ve çevreleri olan bu eski mezunlar arasından çıkıyor. Bugün devletin bursları ve dolaylı desteği ile liseden doktora programlarına kadar değişik seviyelerde Türkiye'de okuyan Sahra altı Afrika öğrencilerin sayısı binleri buldu.²²

Sahra altı Afrika göçünün ikinci kaynağı 1990'larda başlayarak hızla gelişen küçük ölçekli dışsatım ticareti oldu. Bundan önce özellikle batı Afrika'nın bir çok ülkesinde kadın ve erkek tüccarlar Dubai, Hong Kong, Tayvan gibi yerlere gidip kumaş ve başka sanayi ürünleri ithal ediyordu. Bir süre sonra Libya, Tunus ve Cezayirli meslektaşlarının peşinden Türkiye'yi keşfettiler. Türkiye bu sırada Doğu Avrupa ülkeleri ile bavul ticareti şeklinde başlayan ama gittikçe boyutları artan benzer bir ticaret furyası içinde idi. İstanbul'un Laleli semti, daha sonra Osmanbey'in iç sokakları küçük ölçekli dış ticarete yönelen toptancı mağazaları ile doldu. Bu faaliyet, hazır giyim ve deri ürünleri ile başlamıştı, ama kısa zamanda Kumkapı'dan Aksaray'a uzanan bir atölye sanayii, ayakkabıdan aksesuarlara kadar çeşitli imalatı ile küçük ölçekli dış ticareti beslemeye başladı; kolonya ve parfüm, betonarme demirinden fayans ve lavaboya kadar değişik cinsten inşaat malzemeleri, mutfak eşyaları ve plastik ürünler, kablo ve başka elektrik malzemeleri, otomobil motosiklet yedek parçaları buna katıldı. Zeytinburnu, Merter, Şişli'deki Perpa çarşısı bu ticaretin önemli alanları oldu.

²²Resmi kaynaklara göre, 2013'te Türkiye Bursları programı çerçevesinde kamu üniversitelerinde okumak için Afrikalı öğrencilere 1091 burs verildi (yabancı öğrencilere toplam burs sayısı 12,000'i aşkın).

<http://kdk.gov.tr/sayilarla/binlerce-uluslararasi-ogrenci-turkiye-burslari-projesiyle-turkiyede/7>

Bunun yanı sıra özel üniversiteler de burslar vermeye teşvik edildiler. Kendi imkanları ile okuyan Afrikalı öğrencileri katınca sayı çok kabarcaktır. Ayrıca özel İslâmi kuruluşların bir yıllık Türkçe dil desleri için getirdiği lise mezunları ile dört yıl okumak üzere Anadolu'nun değişik şehirlerine dağıttığı lise öğrencileri var.

Bu ticaret için gelen tüccarlar birkaç gün geçirip işlerini bitirdikten sonra ülkelerine dönüyor, ama bir çok bakımlardan yerleşmek isteyen başkalarına kolaylık sağlıyor. Göçmen olanlar kalıp iş bulmak, para biriktirmek, ayrıca ailelerine geçim parası göndermek umuduyla gelenler. Tüccarların göçmen adaylarına sağladığı kolaylıklardan biri ülkelerinde Türkiye hakkında bilgi kaynağı olmaları, çevrelerinde göç fırsatı arayan insanları yönlendirmeleri. İkincisi, vize işlemlerinde için veya geldikten sonrası için ilk kontakları bulmakta yardımcı olmaları, böylece bu zor yolculuğun belirsizliğini azaltmaları. Üçüncüsü, İstanbul'da sayıları artınca gereksinim duydukları ticaret aracılığı ve lokanta vesaire gibi özel hizmetler için başka Afrikalılara şehirde bir geçim alanı yaratmış olmaları. Bu yüzden, başında sadece gidip gelen tüccarlardan bile bir süre sonra İstanbul'a yerleşip göçmen olarak yaşamaya karar vermiş insanlar var.

Önemi nicelik bakımından sınırlı olan ama medya ve halk algısında etkisi yüksek bir üçüncü göç kaynağı mülteci ve sığınmacılar. Türkiye yıllardır İran, Irak ve Afganistan'dan çok büyük sayıda mülteci çekiyor. Bunların bir kısmı Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliğine başvurarak üçüncü ülkelerde sığınma hakkı talep ediyor, böylece sığınmacı oluyor (Danış, Taraghi ve Perouse, 2009). Bu talep kabul veya reddedilene kadar yıllarca Türkiye'de yaşıyorlar, çoğu o noktadan sonra da kalıyor. Bunların arasında az sayıda Afrika'dan gelmiş insan da var. Mülteci kaynağı olan Afrika ülkelerinin başında 1991'den beri merkezi devlet otoritesini kaybetmiş olan Somali var, sıralamada hep dördüncü olarak yer alıyor. Bu bilginin medyaya yansımaları, algılarda Somali'yi Afrikalı, Afrikalıları da mülteci olmakla eşleştirdi. Gerçekte ise, Somalili mültecilerin sayısı inip çıkışlar gösteriyor ama hep öbür ilk üç ülkenin çok altında. Bundan başka Sudan, Sierra Leone, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Fildişi Sahili gibi iç savaş yaşamış bazı Afrika ülkelerinden sığınma talebinde bulunan oluyor, ama sayıları son derece az.²³ Öte yandan, mülteci diye gelen veya sığınma talebinde bulunan Afrikalılarla konuşunca bunların bazılarının iş bulmak için veya ticaret maksadıyla Türkiye'ye gelmiş olan başkalarından pek de farklı olmadıklarını, mülteci rejimini kısmen bir fırsat olarak değerlendirdiklerini anlıyoruz. Bazı yerlerde siyasi felaketlerin insanları göçe zorladığı doğru ama, Türkiye'de Afrika göçünün mültecilikle özdeşleştirilmesi bu akımın temel niteliğinin siyasi zorlama değil insanların doğuş ve hayatlarını iyileştirmek için yeni şartlar arama arzusu olduğunun bütünüyle gözden kaçmasına yol açtı.

2010 yılının eylül ayından beri Sahra-altı göçmenleri ile yaptığım alan araştırmasında 250'den fazla Afrikalı ile temasa geldim, bunların çoğu ile yüz yüze görüşmeler yaptım (Şaul, 2013 ve 2014).

²³ BM Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından yayınlanan *Gerçekler ve Rakamlar* bülteninde 30 Eylül 2014 itibarıyla toplam 49,449 mülteci ve sığınmacı içinde Somalililerin payı 2,639 kişi idi (Suriye bu sayıların dışında). <http://www.unhcr.org.tr/uploads/root/tr%287%29.pdf>

Geri kalan Afrika ülke sayıları ilk dördün dışında kalan bütün öbür dünya ülkeleriyle birlikte toplam olarak "Diğer" diye veriliyor: 7,530 kişi; bunların kaç tanesi Sahra altı Afrika ülkelerinden geliyor belli değil. Her durumda, Somali dahil Sahra altı mülteci toplamı Türkiye'de tahmini olarak hesap ettiğim Afrikalıların sayısının ancak yirmide biri olabilir.

Bazılarını daha yakından tanıma fırsatı buldum, hayatlarındaki gelişmeleri biraz takip edebildim. Bunların en büyük kısmı Türkiye'ye turist veya ticaret vizesi aldıktan sonra uçakla geliyor. Doğu Afrika'dan veya batı Afrikalı olup da Mısır, İsrail veya Lübnan'da bir süre yaşadıkten sonra Suriye'deki savaştan önce doğu kara sınırını aşarak gelmiş insanlar olduğunu duydum ama, sayılarının az olduğunu sanıyorum. Görüşmecilerim arasında öylesi hiç yoktu.²⁴ Tek girişli vize ile gelen yolcuların kalma süreleri genellikle üç hafta. Bunlar iş edinme niyetiyle gelmişlerse bu süreyi geçiriyorlar, böylece belgesiz hale düşüyorlar, gidiş-dönüş uçak biletlerinin dönüş kısmını da kullanmıyorlar. Ancak büyük bir suç işlemedikleri takdirde yurt dışına gönderilmiyorlar. Aksine, ihmalkârlıkla karışık bir müsamaha içerisinde—ne kanun himayesinden ne de temel sağlık ve toplum hizmetlerinden yararlanmadan—başlarının çaresine bakmakta serbest bırakılıyorlar. Afrika göçü bu şartlar altında gelişip serpildi.

Sahra altı Afrikalı göçmenlerin sayılarını değişik yollardan tahmin etmek gerekiyor. Saha araştırmam sırasında, 2011'de, görüşme yaptığım insanların temsil ettiği büyük ulusal grupları göz önünde tutarak Batı ve Orta Afrikalıların İstanbul'da 35,000 civarında bir toplama ulaştıkları sonucuna vardım. Öbür Sahra altı Afrikalıları da katarsak Sahra altı göçmenlerin tümüne İstanbul'da belki toplam 70,000 demek lazım, ancak bu ikinci sayıyı daha tereddütle öneriyorum. Göçmen sayısının son üç yıl içinde büyümüş olması mümkün. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerinden, 2013 yılında Sahra altı Afrika ülkelerinden Türkiye'ye 143,330 kişinin sınır girişi yaptığı hesaplandı (Baird, 2014, 372). Bu sayı aynı ülkelerden olup da çıkış yapmış olanlardan 8,569 kişi daha fazla. Sekiz yıl içinde, yolcu sayısı ile birlikte bu aradaki fark da on mislinden fazla artmış. Bu sayılar Türkiye'deki Afrika göçmen varlığının oluşma sürecini gösteriyor. Ayrıca Afrika göçünün nasıl çok daha geniş bir ticaret ve ilişkiler ağına parçası olduğunu ortaya koyuyor.

Batı ve Orta Afrikalılar arasında en büyük göçmen grubu Senegal'den geliyor (2011'de en az 25,000 kişi); bunu Nijeryalılar takip ediyor (2011 tahmini 5,000 civarında, erkeklerin en çoğu güneydoğu Nijerya'daki Igbo etnik grubundan); Kamerun ile Kongo Demokratik Cumhuriyetinden de en az biner kişi olduğun tahmin ettim, ancak 2014 yazında göçmen topluluğunu iyi tanıyan ve bunların 4 veya 5,000 kişi olduğunu iddia eden Afrikalıları rastladım. Kıtanın doğu tarafında Sudan ve Etiyopya'dan çok göçmen var, ayrıca andığımız Somalili mültecileri de unutmamak lazım. Güney Afrika Cumhuriyetinden çok sınır girişi var, ama bu ülkeden çıkan göçmen topluluğunun niteliği nedir, biraz daha araştırmak gerekiyor, çünkü iş çevrelerinde fazla bir görünürlükleri yok.

Afrikalı göçmenler ne işler yapıyor? Bu soruya cevap verirken önce göçmen topluluğunun içinde büyük bir katmanlaşma olduğunu belirtmek gerekiyor. Aralarında oldukça iyi gelir sahibi olan, şirket

²⁴ Araştırmanın kapsamını batı ve orta Afrikalılarla sınırlı tuttum. Bazı Kenya ve Tanzanyalıları konuştum ama, Somali, Sudan ve Eritre'den gelenlerle veya toplu yerlerde rastladığım pek çok Etiyopyalı kadınla görüşme yapmadım. Alan araştırmam kesintilerle yaz aylarında devam ediyor.

sahibi küçük bir grup insan var. Bunların kimisi daha önce sözünü ettiğimiz eski Türk üniversiteleri mezunlarından. Ama Nijeryalılar arasında okulu kendi ülkesinde bitirmiş öyle olmayanlar da var. Kimisi, ülkesinde de iyi durumda olan akrabalarından istedikleri zaman para transferleri ile sermaye bulabilirlermiş izlenimi uyandırıyorlar, ama ilk geldiklerinde sıkıntı çekip gündelik işler yaparak yavaş yavaş kendi çabası ile ilerlemiş olanlar da mevcut. Nijeryalılar arasında büyük ithalat ve ihracat şirketleri ile komisyon esaslı üzerinden çalışan, veya makine veya büyük sanayi girdileri ihracatında uzmanlaşmış işadamları var.

Yüksek gelirli göçmenlerin daha yaygın olarak yaptıkları bir iş türü de, gelip giden Afrikalı iş adamları için İstanbul'da aracılık yapmak ve kargo hizmetleri sunmak. Türkiye'de Rusya ve doğu Avrupa ülkelerine, Orta Asya'ya, Orta Doğu'ya, Kuzey Afrika ülkelerine veya Sahra altı ülkelere yönelik bölgesel olarak uzmanlaşmış kargo hizmeti veren yüzlerce küçük işletme var. Bunlar nakliye işinde aracılıktan başka hizmetler de sunuyor ve çoğunun bütün müşterisini sık sık gelip giden mütevazı çapta yabancı tüccarlar oluşturuyor (Şaul 2013 ve 2014, 188-192). Bu işletmelerin sahipleri genellikle Türkiye yurttaşı, çoğu da kamyon nakliyeciliğinden bu işe çevirmiş. Ama aralarında Afrikalı göçmen kökenli bir azınlık da var ve bunların bir kısmı da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmuş durumda.

İş sahipleri arasında başka türden meslekler de görülüyor. Gittikçe görünürlük kazanan bir tanesi kuaför salonları. Çoğu Afrika stilinde, ama Avrupai tarzda hizmet verenleri de var. Kamerunlu, Nijeryalı, Fildişi Sahilinden kadınlara ait oldukları halde içinde çalışan kadınlar Etiyopyalı veya Eritreli olabiliyor. Bazen Türk kuaför ustalarını da istihdam ediyorlar. Bazen ayrıca ihracat ve ithalat alanında faaliyet gösteriyor, mesela hem Afrika'dan hem ABD'den de saç ve güzellik eşyaları ithal ediyorlar. Yüksek gelirli ve işletme sahibi olan göçmenler arasında bir çoğu bir Türk vatandaşı ile evlilik yapmış.

Gelirde ikinci bir katman iş sahibi olmayıp kargo şirketlerinde komisyon usulü ile bağımsız çalışan göçmenler. Bunlar gelen Afrikalı tüccarları piyasada gezdiriyor, onlara rehberlik ediyor, fikir veriyor, sonra da malları ülkelere göndermek için bağlı oldukları kargo şirketlerine getiriyor. Bu iş tabii ki tecrübe, Türkçe bilgisi, geniş bir çevre, ve bazı kişilik özellikler gerektiriyor ve oldukça yorucu. Bunu ancak Türkiye'de uzun yıllar geçirmiş göçmenler yapıyor ama hem tüccarlardan hem nakliye ücretlerinden alınan komisyonlar ve başka ödemler sayesinde birçok göçmen için Türkiye'de yapılabilecek en kârlı iş durumunda.

Afrikalı göçmenlerin çoğu için yeni geldikleri zaman yapabilecekleri tek şey gündelik geçici ücretli işler aramak. Arada işsizlik evrelerine yol açan bu parası az zahmeti çok işler göçmenlerin yıllarca zor koşullar altında yaşamalarına neden oluyor. İstanbul'da Kumkapı'dan Aksaray'a olan bölgede, Kurtuluş'ta, Fulya'nın alçak noktalarında karanlık bodrum katlarında on, on beş hatta daha fazla kişi bir arada yaşayan insanlar bunlar. Ama bu göçmenlerin durumunu da iyi değerlendirmek gerekiyor.

Çoğu, daha yüksek gelir kazanan göçmen azınlık gibi oldukça okul görmüş insanlar. Özellikle Nijeryalıların çoğu, kadın erkek, üniversite mezunu. Senegal'den gelenler öyle değil, çünkü oradan gelenler çocuklarını devlet okullarına göndermeyen bir zümreden çıkıyor. Ama Senegalliler de tipik olarak şehirli ve ticarete yönelik insanlar oluyor. Afrikalı göçmenlerin hemen hepsinin gönlünde yatan aslan bir gün büyük bir tüccar olmak. Bir çoğu gelmeden önce zaten kendi ülkesinde ticaret yapmış, küçük de olsa bir iş sahibi olmuş, ama sermayesizlikten orada kaldığı sürece ilerlemeyeceğine kanaat getirmiş; veya memur olarak az maaşlı görevlerde yıllar geçirmiş. Göçmenliğin zorluklarını göze almaları durumlarını iyileştirmek için. Küçük atölyelerde, inşaatlarda, atık ayırma mahallerinde, oto yıkayıcılarında karın tokluğu ücretlerle çalıştıklarını veya hamallık yaptıklarını görenler ne bu orta sınıf kökenlerini, ne eğitim düzeylerini, ne de gelecek için umutlarını sezebiliyor.

Bunların yanında Senegallilerin uzman olduğu seyyar satıcılığı, bir spor kulübünde yer bulmak umuduyla gelen yüzlerce genç futbolcuyu, ve nihayet bu büyüyen Afrikalı nüfusa küçük lokantalarda veya evlerinde ağırlama hizmetleri veren kadınları anmamız gerekiyor. 2012'den beri İstanbul'un göçmen mahallelerinde akşamları sokaklarda seks hizmeti sunan genç kadınlar olduğu da görülüyor. Bunlar doğu Afrika ülkelerinden. Afrika göçmen topluluğu öyle bir büyüklüğe ve çeşitliliğe ulaştı ki bazı özel çevrelerinin şartlarını anlamak için daha dar çerçeveli uzmanlaşmış alan araştırmalarına gereksinim var.

Ancak bütün bu Afrikalı göçmen topluluğunun, isteyerek bir parçası haline geldiği Türk toplumu-na iktisadi katkıda bulunduğuna şüphe yok. Hem ihracattaki rolleri ile hem de tüketici ve işçi olarak bugün en azından İstanbul'da yabana atılmayacak bir yerleri var. Bazen başkalarına istihdam bile yaratıyorlar. Eğer yalnız yurt dışı edilmeme şeklinde müsamaha değil de, aynı zamanda sosyal garantiler, minimum sağlık hizmetleri, para gözlü işveren ve apartman sahiplerinin haksız davranışlarına karşı kanuni koruma gibi haklardan yararlanabilselerdi hem bu katkı artardı, hem de göçmenlerin daha çoğu özledikleri duruma ulaşırdı. Ayrıca, göçmen alan başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de, siyah derili insanlara karşı ayrımcılığın ve ırkçılığın bazen istenmeden ortaya çıktığı ve göçmenlerin zaten zor olan hayatlarına bir sıkıntı daha eklediği kamu kampanyalarında anlatılması gerektiğini düşünüyorum.

2010 Kasım ayında alan araştırmama yeni başlarken göçmen Nijeryalı bir iş adamı ile Osmanbey'deki kargo şirketinde konuşuyordum. Konuşmamızın bir noktasında birden "Afrika'ya gidip yıllarca araştırma yaptınız, siz Türkiye'de de Türk Afrikalılar olduğunu biliyor musunuz?" dedi. Bu konuda kulaktan dolma bir şeyler duymuştum, Esmâ Durugönül'ün pek bilinen kısa yazısını da okumuştum (2003) ama söyledikleri beklemediğim ve bilmediğim şeylerdi. Bu Afrikalı göçmen, Mustafa Olpak'ın kitabının etkisiyle başlayan Afro-Türk hareketi ve Afrikalılar Kültür ve Dayanışma Derneği'nin faaliyetleri sayesinde bunların farkına varmıştı. Aydın'a gittiğini, Afro-Türk'leri gördüğünü, kökenleri hakkında öğrendiklerini anlattı. Görüşme adayı diyerek ziyaret ettiğim insandan ummadığım

şeyler öğrendim. Böylece bölümümüzün baş tarafı ile son tarafı bir araya geliyor. Afro-Türklerin Aydın'da Mayıs ayı başında düzenledikleri Dana Şenliklerine Afrikalı göçmenlerden davetli olarak gelenler var. Davet edenler için de davetliler için de heyecan verici bir buluşma olduğunu tahmin ediyorum.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Mustafa (2011) "XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti. Kölelerin Ticaretle Uğraşması", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 14 (25): 204-217.
- Austen, Ralph (1992) "The Mediterranean Slave Trade Out of Africa: A Tentative Census", *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies*, 13 (1): 214-248.
- Barth, Heinrich (1857-58) *Travels and Discoveries in North and Central Africa ... in the Years 1849-1855*, 5 cilt, London: Longman, Brown, Green, Longmans & Roberts.
- Baird, Theodore (2014) "Watching the Ball: Deception and Exploitation from Nigeria to Turkey", *Turkish Review*, 4(4): 370-377.
- Boratav, Pertev Naili (1951) "The Negro in Turkish Folklore", çeviren Wolfram Eberhard, *Journal of American Folklore*, 64 (251): 83-88. Bu yazının Türkçe aslı yıllar sonra Boratav'ın makalelerini toplayan kitapta çıktı: (1982) "Türk Folklorunda Zenciler ve Türkiye'de Zenci Folkloru Üzerine", *Folklor ve Edebiyat*, 1. cilt, İstanbul: Adam Yayıncılık, s. 120-127.
- Boratav, Pertev Naili (1958) "Les noirs dans le folklore turc et le folklore des noirs de Turquie", *Journal de la Société des Africanistes*, 28 : 7-23.
- Bredeloup, Sylvie (2014) "West African Students Turned Entrepreneurs in Asian Trading Posts: A New Facet of Globalization", *Urban Anthropology* 43 (1,2,3): 17-56.
- Clapperton, Hugh (1829) *Journal of a Second Expedition into the Interior of Africa*. London: John Murray.
- Collins, Robert O. (1992) "The Nilotic Slave Trade: Past and Present", *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies* 13 (1): 140-161.
- Cordell, Denis D. (1986) "Warlords and Enslavement: A Sample of Slave Raiders from the Eastern Ubangi-Shari, 1870-1920", *Africans in Bondage: Studies in Slavery and the Slave Trade, Studies in Honor of Philip D. Curtin* (Ed. P. E. Lovejoy), Madison: University of Wisconsin Press, s. 335-365.
- Danış, Didem, Cherie Taraghi ve Jean-François Perouse, (2009) "Integration in Limbo': Iraqi, Afghan, Maghrebi and Iranian Migrants in İstanbul" (Ed. Ahmet İçduygu ve Kemal Kirişçi), *Turkey, Land of Diverse Migrations: Challenges of Emigration and Immigrations in Turkey*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 443-636.
- Danışmend, İsmail Hakkı (1971) *Osmanlı Devlet Erkânı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

- Dayar, Evren (2014) "Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Antalya'da Çocuk İcarları", *Toplumsal Tarih*, 242: 32-37.
- Dermenghem, Émile (1954) *Le culte des saints dans l'Islam maghrébin*, Paris: Gallimard.
- Driaault, Édouard (1927) *La formation de l'empire de Mohamed Aly de l'Arabie au Soudan (1814-1823), correspondances des consuls de France en Egypte*, Kahire: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire.
- Durugönül, Esmâ (2003) "The Invisibility of Turks of African Origin and the Construction of Turkish Cultural Identity: The Need for a New Historiography", *Journal of Black Studies*, 33 (3): 281-294.
- el-Müeyyed, Sadık (2008[1898]) *Afrika Sahrâ-yı Kebîri'nde Seyahat*, İstanbul: Çamlıca.
- Erdem, Hakan Y. (2004 [1996]) *Osmanlıda Köleliğin Sonu, 1800-1909*, çev. Bahar Tırnakcı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Erdem, Hakan Y. (2010) "Magic, Theft, and Arson: The Life and Death of an Enslaved African Woman in Ottoman Izmit", *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth-Century Egypt, Sudan, and the Ottoman Mediterranean* (Ed. Terence Walz ve Kenneth M. Cuno), Kahire: The American University in Cairo Press, s. 125-146.
- Ertuğ, Hasan Ferit (1998) "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-yari Nadir Ağa'nın Hatıratı—I ve II", *Toplumsal Tarih*, 9 (49): 7-15 ve 9 (50): 6-14.
- Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* (1938) 10. cilt, *Mısır, Sudan, Habeş (1672-1680)*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Fahmy, Khaled (1998) "The Era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805-1848", *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century* (Ed. M. W. Daly), Cambridge, Cambridge University Press, s. 139-179.
- Faruqi, Suraiya (1991) "Black Slaves and Freedmen Celebrating (Aydin, 1576)", *Turcica* 23: 205-215.
- Faruqi, Suraiya (2002) *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 95-112.
- Ferguson, Michael (2010) "Enslaved and Emancipated Africans on Crete", *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth-Century Egypt, Sudan, and the Ottoman Mediterranean* (Ed. Terence Walz ve Kenneth M. Cuno), Kahire: The American University in Cairo Press, s. 171-195.
- Fisher, Alan W. (1978) "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler* 6: 149-174.
- Frank, Alison (2012) "The Children of the Desert and the Laws of the Sea: Austria, Great Britain, the Ottoman Empire, and the Mediterranean Slave Trade in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, 117 (2): 410-444.
- Garnett, Lucy M. (1891) *The Women of Turkey and Their Folk-lore*, 2. cilt, Londra: David Nutt.

- Güneş, Günver (1999) "Kölelikten Özgürlüğe: İzmir'de Zenciler ve Zenci Folkloru" *Toplumsal Tarih*, 11 (62): 4-10.
- Hathaway, Jane (2005) *Beshir Agha: Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*, Oxford: Oneworld Publications.
- Hikmet, Dr. ve Félix Regnault (1901) "Les Eunuque de Constantinople" *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, V^e série, 2: 234-240.
- Hill, Richard L. (1959) *Egypt in the Sudan, 1820-1881*, Oxford: Oxford University Press.
- Hunwick, John (1992) "Black Slaves in the Mediterranean World: Introduction to a Neglected Aspect of the African Diaspora", *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies*, 13 (1): 5-38.
- Hunwick, John (2003) "The Religious Practices of Black Slaves in the Mediterranean Islamic World", *Slavery on the Frontiers of Islam* (Ed. Paul E. Lovejoy), Princeton: Marcus Wiener, s. 149-172.
- Izzedin, M. (1962) "Les Eunuques dans le palais ottoman", *Orient*, 6:103-121.
- Johnson, Marion (1976) "Calico Caravans: The Tripoli-Kano Trade after 1880", *Journal of African History*, 17 (1): 95-117.
- Kavas, Ahmet (2000) "Osmanlı-Tîbû Münasebetleri: Büyük Sahrâ'de Raşade (Çad) ve Kavar (Nijer) Kazalarının Kurulması" *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 4: 69-103.
- La Rue, George M. (2003) "The Frontiers of Enslavement: Bagirmi and the Trans-Saharan Slave Routes", *Slavery on the Frontiers of Islam* (Ed. Paul E. Lovejoy), Princeton: Marcus Wiener, s. 31-54.
- Lange, Dierk (1987) *A Sudanic Chronicle: The Borno Expeditions of Idrîs Alauma (1564-1576) according to the account of Ahmad b. Furtû: Arabic Text, English Translation, Commentary and Geographical Gazetteer*, Stuttgart: F. Steiner.
- Lange, Dierk ve B. W. Barkindo (1988) "The Chad Region as a Croassroads", *General History of Africa*, 3. cilt, *Africa from the Seventh to the Eleventh Century* (Ed. M. Elfasi), UNESCO için London: Heinemann Educational Books, s. 436-460.
- Lovejoy, Paul E. (1984) "Commercial Sectors in the Economy of the Nineteenth-Century Central Sudan: The Trans- Saharan Trade and the Desert-Side Salt Trade," *African Economic History* 13: 85-116.
- Lovejoy, Paul, E. Ed. (2003) *Slavery on the Frontiers of Islam*, Princeton: Marcus Wiener.
- Mack, Beverly B. (1992) "Women and Slavery in Nineteenth-Century Hausaland", *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies*, 13:1, 89-110.
- Mangin, Eugène (1921) *Les Mossi*, Paris: A. Challamel.
- Manning, Patrick (1990) *Slavery and African Life: Occidental, Oriental, And African Slave Trades*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Martin, B. G. (1972) "Maī Idrīs of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-1578", *International Journal of Middle East Studies* 3(4): 470-490.
- Mauny, Raymond (1961) *Tableau géographique de l'Ouest africain au Moyen Age: d'après les sources écrites, la tradition et l'archéologie*, Dakar: IFAN.
- Miège, Jean-Louis (1975) "La Libye et le commerce trans-saharien au XIXe siècle", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 19: 135-168.
- Millant, Richard (1908) *Les eunuques à travers les âges*, Paris: Vigo Frères.
- Millingen, Frederick (1870-1871) "On the Negro Slaves in Turkey", *Journal of the Anthropological Society of London* 8: lxxxv-xcvi.
- Morais, Isabel (2014) "African Female Nascent Entrepreneurship in the Macao S.A.R.", *Urban Anthropology* 43 (1,2,3): 57-104.
- Mowafi, Reda (1981) *Slavery, Slave Trade, and Abolition Attempts in Egypt and the Sudan, 1820-1882*, Stockholm: Esselte Studium, Lund University Historical Studies.
- Olpak, Mustafa (2005) *Kenya- Girit- İstanbul: Köle Kıyısından İnsan Biyografileri*, İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Orhonlu, Cengiz (1969) "Osmanlı-Bornu Münâsebetlerine Âid Belgeler", *Tarih Dergisi* 23: 111-131.
- Orhonlu, Cengiz (1974) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Öcal, Aslı (2005) *Les migrants issus de l'Afrique noire à Istanbul*, Galatasary Üniversitesi, sosyoloji bölümü lisans tezi.
- Özdemir, Özgül (2014) "Thurst for Freedom", yayınlanmamış makale, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü.
- Pâques, Viviana (1964) "Les confréries d'esclaves noirs en Afrique du nord", *L'arbre cosmique*, s. 437-670, Paris: Institut d'Ethnologie.
- Peel, J.D.Y. (2000) *Religious Encounter and the Making of the Yoruba*. Bloomington: Indiana University Press.
- Renault, François (1982) "La Traite des Esclaves noirs en Libye au XVIIIe Siècle", 23(2): 163-181.
- Sahillioğlu, Halil (1985) "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries", *Turcica* 17:43-112.
- Saz, Leylâ (1974) *Harem'in İçyüzü*, düzenleyen: Sadi Borak, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Seng, Yvonne J. (1996) "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39 (2): 136-169.
- Sobers Khan, Nur (2012) *Slaves Without Shackles: Forced Labour and Manumission in the Galata Court Registers, 1560-1572*, Doktora Tezi, Cambridge Üniversitesi, Pembroke College.

-
- Şaul, Mahir (2013) "Sahra Altı Afrika Ülkelerinden Türkiye'ye İş Göçü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68 (1): 83-121.
- Şaul, Mahir (2014) "A Different Kargo: Sub-Saharan Migrants in Istanbul and African Commerce", *Urban Anthropology* 43 (1,2,3): 143-203.
- Şaul, Mahir ve Michaela Pelican (2014) "Global African Entrepreneurs: A New Research Perspective on Contemporary African Migration", *Urban Anthropology* 43 (1,2,3): 1-16.
- Toledano, Ehud, R. (1982) *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890*, Princeton: Princeton University Press. Türkçe çevirisi: (1994) *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toledano, Ehud R. (1984) "The Imperial Eunuchs of Istanbul: From Africa to the Heart of Islam", *Middle Eastern Studies*, 20: 379-90.
- Toledano, Ehud R. (1998) *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle: University of Washington Press.
- Toledano, Ehud R. (2007) *As If Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, New haven: Yale University Press.
- Tremearne, A.J.N. (1914) *The Ban of the Bori: Demons and Demon Dancing in West and North Africa*, London: Heath, Cranton and Ouseley Ltd.
- Türker, Ebru Aykut (2011) *Alternative Claims on Justice: Rural Arson and Poison Murder in the 19th Century Ottoman Empire*. Boğaziçi Üniversitesi doktora tezi, Atatürk Enstitüsü.
- Trout Powell, Eve M. (2012) *Tell This in My Memory: Stories of Enslavement from Egypt, Sudan and the Ottoman Empire*, Stanford: Stanford University Press.
- Walz, Terence (2006) "Trans-Saharan Migration and the Colonial Gaze: The Nigerians in Egypt", *Alif: Journal of Comparative Poetics* 26: 94-127.
- Walz, Terence (2010) "Sudanese, Habasha, Takarna, and Barabira: Trans-Saharan Africans in Cairo as Shown in the 1848 Census", *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth-Century Egypt, Sudan, and the Ottoman Mediterranean* (Ed. Terence Walz ve Kenneth M. Cuno), Kahire: The American University in Cairo Press, s. 43-76.
- Watson, James L. (1980) "Slavery as an Institution: Open and Closed Systems", *Asian and African Systems of Slavery*, Berkeley: University of California Press, s. 1-15.
- White, Charles (1845, 1846) *Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, 3 cilt, London: Henry Colburn.
- Wright, John (2007) *The Trans-Saharan Slave Trade*, London: Routledge.
- Zilfi, Madeline C. (2010) *Women and Slavery in the late Ottoman Empire: The Design of Difference*, New York: Cambridge University Press.